

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКИЙ ДЕРЖАНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені В.Г.КОРОЛЕНКА

ЛОБАЧ О.О., МІРОШНІЧЕНКО Т.В.

**ПЕДАГОГІЧНА КОРЕКЦІЯ АГРЕСИВНОСТІ
У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ**

*Методичні рекомендації
для вчителів початкових класів*

Полтава – 2005

Лобач О.О., Мірошніченко Т.В. Педагогічна корекція агресивності у молодших школярів: Методичні рекомендації для вчителів початкових класів. – Полтава: ПДПУ, 2005. – 70 с.

Рецензенти: кандидат педагогічних наук, доцент, завідувача кафедри музики Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка
Н.В.Сулаєва

Методист відділу методики виховання Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М.В. Остроградського
Г.А.Каліберда

Затверджено вченою радою Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка (протокол № 13 від 29.06.2006).

Зміст

Передмова.	3
Сутність поняття “агресивність”.	5
Причини агресивності.	11
Онтогенез агресивності.	15
Критерії агресивності.	21
Методи дика діагностики агресивності у молодших школярів.	22
Види агресивності у молодших школярів, виявлені у процесі констатувального експерименту.	26
Включена комплексна методика педагогічної корекції агресивності у молодших школярів на основі казкових сюжетів.	32
Додатковий методичний матеріал для педагогічної корекції агресивності у молодших школярів	56
Список використаної літератури.	64

ПЕРЕДМОВА

Корінна перебудова нашого суспільства, пов'язана з переходом до ринкових відносин, привела не лише до економічних та політичних змін, а й до зміни моральних норм поведінки людей і, особливо, молодого покоління. Сьогодні ставиться під сумнів закон існування добра. Багато років дітей виховували згідно з моральним законом, де добро породжує добро, а зло здатне породити лише зло. Зараз цей закон спрацьовує лише на здоровому духовно-моральному ґрунті, у хворому суспільстві гуманність, чесність, істина, добро викликають агресію й ненависть. Лють, жорстокість, безсердечність нашого переломного часу можна зрозуміти, проте аж ніяк не можна виправдовувати їх і миритися з ними передусім тому, що це підриває здоровий і культурний розвиток молодого покоління, повноцінне формування кожної особистості і в цілому майбутнього всього суспільства.

За останні десять років у всьому світі спостерігається зростання проявів насильницьких дій. Такі соціально небезпечні явища агресії та агресивності викликають серйозне занепокоєння. Дедалі частіше шкільні психологи, педагоги, батьки відзначають, що у дітей та підлітків зростає асоціальна спрямованість, кількість психічних захворювань, безпосередньо пов'язаних із соціальними умовами. В окремих дітей розвиваються жорстокість, брехливість, лють, порушуються ціннісні орієнтації. Агресивні тенденції поведінки стали поширеними навіть у дітей молодшого шкільного віку. Адже саме в початковій школі закладаються основні стереотипи поведінки.

Дослідники дедалі більше приділяють уваги вивченню феномена агресії, агресивних проявів і тенденцій поведінки, проблемі профілактики агресивності (А. Басс, Р.Бэрон, А. Дарка, Е.Еріксон, С.Колосова, М.Левітов, К.Лоренц, Д.Ричардсон, Г. Паренс, О.Степанова, З.Фрейд, Е.Фромм І.Фурманова, Дж. Хейліта ін.).

Ученими апробовані найрізноманітніші форми, методи й прийоми роботи з агресивними дітьми, а саме: ігри та вправи

(М.Бітянова, О.Гребеннікова, О.Романов); арт-терапія (М.Водинська, Дж.Ділео); казкотерапія (О.Васильєва, І.Вачков, О.Гавриченко, Т.Громова, Т.Зінкевич-Євстігнєєва, Т.Кандиба, І.Кольцова, К.Х.Родер, Ю.Філіппов, О.Хухлаєва); бібліотерапія (О.Червіньська); емпатійне спілкування (Ю.Гіппентрейтер, Ю.Мединська, К.Роджерс); активне соціально-психологічне навчання (В.Солодухов).

Проте всі вищезазвані автори – психологи. У педагогічній теорії та практиці досліджуються проблеми виховної роботи з “важкими” дітьми, в тому числі й агресивними, в контексті порушення норм поведінки й дисципліни (А.Макаренко, І.Невський, М.Оржеховська, С.Подмазін, С.Сироткін, Л.Славіна, В.Сорока-Росинський та ін.), в рамках досить нових галузей наукового знання – колекційної (О. Гонєєв, І.Зіміна, Н.Ліфінцева, І.Підласий, Н. Ялпаєва та ін.) та психологічної педагогіки (О.Асмолов, К.Бютнер); Методичні підходи до профілактики й корекції агресивності особистості розроблені відносно дітей дошкільного й підліткового віку, а молодші школярі вивчені недостатньо (О.Бовть, М.Дідич, В.Зубань, І.Кухранова, В.Поліщук, С.Шебанова).

Проблема агресивності є надзвичайно важливою й потребує свого розв'язання. Пропоновані методичні рекомендації допоможуть вчителям початкових класів, учителям образотворчого та музичного мистецтв знайти засоби педагогічного та психологічного впливу на дитину, з'ясувати основні напрями педагогічної корекції та профілактики агресивних проявів у поведінці учнів початкових класів. Авторська включена комплексна методика корекції агресивності у молодших школярів на основі терапевтичної казки може застосовуватися на уроках і організованих перервах, у позакласній та позашкільній роботі, у групі продовженого дня.

1. Сутність поняття "агресивність"

У науковій літературі з окресленої проблеми міститься низка наукових визначень понять "агресія", "агресивність". *Agressus* означає "приступати, підступати, підходити, наближатися до когось чи чогось". Має дружній і ворожий смисл: дружній як "звернення до когось", бажання "схилити на свій бік", а ворожий – "нападати на когось або на щось". Пряме значення цього слова: *gressus* – "хід", префікс – *ad* – "до", тобто, "хід до когось чи чогось". Ці міркування підтверджує і позиція Ф. Перлза, який використовує поняття "агресивність" в широкому розумінні як "все, що робить організм, щоб установити контакт із середовищем". Він наполягає, що для реконструкції цілісності своєї особистості необхідне саме це "сильне ефективне слово". Учасники експерименту Ф. Перлза критикують його за такий "неприємний визивний" термін [50, с. 43-45].

Різні автори по-різному визначають агресію та агресивність: як вроджену реакцію людини для захисту території, котру вона займає (К. Лоренц, А. Андрі), як намагання панувати (Моррісон), як реакцію на ворожу навколишню дійсність (К. Хорні, Е. Фромм). Дуже поширені теорії, що пов'язують агресію і фрустрацію (Дж. Доллард, Л. Берковіц).

У психологічній науці агресія найчастіше розглядається не як емоція, мотив чи установка, а як модель поведінки. Прояви агресії у людей дуже різноманітні. На думку відомого дослідника А. Басса, агресію можна описати, використовуючи три основні шкали: фізична агресія – вербальна, активна агресія – пасивна, пряма агресія - непряма. Їх комбінації дають вісім можливих категорій, у рамках яких і відбувається більшість агресивних дій (див. таблицю 1).

Моделі агресивної поведінки (А.Басс)

Тип агресії	Приклади
Фізична – активна – пряма	Підлітки б'ють ногами людину, що лежить на асфальті.
Фізична – активна – непряма	Старшокласники закладають, замаскувавши, петарди в туалеті початкової школи.
Фізична – пасивна - пряма	Учні оголошують бойкот однокласнику-відміннику.
Фізична – пасивна – непряма	Учні відмовляються виконати розпорядження класного керівника про прибирання території школи.
Вербальна – активна – пряма	Учень кепкує і принижує іншомовну ученицю.
Вербальна – активна - непряма	Дівчинка зводить наклеп на однокласницю.
Вербальна – пасивна – пряма	Група дівчаток розпускає плітки про свою однокласницю.
Вербальна – пасивна – непряма	Учні класу знають, хто зробив шкоду, проте мовчать, коли вчитель несправедливо звинувачує їхнього однокласника.

Аналіз досліджень згаданих зарубіжних фахівців та вітчизняних (Н. Алікіна, В. Рахмаштаєва, Н.Левітов, О.Бовть, О.Степанова, І.Фурманова) показує, що людська агресивність належить до класу явищ, які можна вивчити спільними зусиллями цілого ряду наукових дисциплін.

Якщо проаналізувати всю різноманітність західних концепцій, можна виділити три найбільш значущі.

Перша отримала назву теорія інстинкту. Вона включає теорії, в яких агресивність трактується як вроджений інстинкт індивіда (З. Фрейд). З. Фрейд вважає агресивну поведінку вродженою. У ранніх працях він доводить, що людська поведінка обумовлена інстинктом життя – еросом. Енергія

інстинкту життя (лібідо) спрямована на його збереження і відтворення. А коли цьому щось перешкоджає, енергія інстинкту життя намагається зруйнувати перешкоду. Це і є агресія [60, с. 5-6]. У "Slowniku psychoanalisy" дається таке визначення: *агресія – тенденція, яка проявляється у реальній поведінці, або у фантазіях, які мають на меті заподіяння шкоди, знищення, приниження іншої людини.* Отже, сфера виявлення агресивних тенденцій розширюється завдяки включенню до неї цілого пласта способів усвідомленої та неусвідомленої (уявної) розрядки агресивних імпульсів [53, с. 108-109].

Друга описує агресію як поведінкову реакцію на фрустрацію. Згідно з Дж. Доллардом, агресія — це захоплення, що автоматично виникає в організмі людини, а реакція на фрустрацію — спроба перебороти перешкоди на шляху до задоволення потреб, досягнення емоційної рівноваги.

Третю концепцію становить теорія соціального наuczіння. Агресія тут — засвоєння поведінки у процесі соціалізації через спостереження відповідного способу дій (А. Басе, Мак-Даугелл). На сьогоднішній день ця теорія є однією з ефективних у передбаченні агресивної поведінки.

Якими б не були погляди на це поняття, бачимо, що під агресивністю можна розуміти властивість особистості, що характеризується деструктивними тенденціями у суб'єкт-суб'єктних стосунках. Деструктивний компонент людської активності необхідний у діяльності, оскільки потреба індивідуального розвитку неминуче формує в людях здатність до усунення перешкод, подолання того, що протидіє цьому процесу.

Науково обґрунтованими і цікавими для батьків, педагогів і психологів є характеристики видів агресивних реакцій, які виділили А. Басс і А. Дарка:

1. Фізична агресія — використання фізичної сили проти іншої людини.

2. Непряма агресія спрямована через іншу людину або групу людей.

3. Роздратованість — схильність до прояву негативних почуттів при найменшому збудженні (запальність, грубість).

4. Негативізм — опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів,

5. Образа і заздрість і ненависть до оточуючих за справжні і вигадані дії.

6. Вербальна агресія — вираження негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через словесні відповіді (погрози).

Існує кілька моделей поведінки, за допомогою яких можна схарактеризувати дитячу агресивність. Проте всі форми агресивності мають одну спільну рису: вони викликані спробами контролювати ситуацію, впливати на неї з метою вдосконалення або себе, або свого оточення, включаючи близьких людей. Реакція у вигляді агресивної поведінки приводиться в дію вродженими і набутими механізмами, деякою внутрішньою мотивуючою силою (Г. Паренс).

Двома основними формами агресії, з якими доводиться стикатися батькам, вихователям, практичним психологам, виступають:

1) недеструктивна (конструктивна) агресія, тобто стійка неворожа самозахисна поведінка, спрямована часто на досягнення поставленої мети. Дослідження Г. Паренса свідчать, що ця агресія викликана часто вродженими механізмами, які служать для адаптації в середовищі, задоволення бажань і досягнення мети. Ці механізми функціонують, хоча досить примітивно, з моменту народження;

2) ворожа деструктивність, тобто злостива, неприємна поведінка, що завдає болю оточуючим. Ненависть, розлюченість, бажання помсти теж можуть бути формою захисту, однак породжують багато особистісних проблем і примушують страждати оточуючих. Ворожа деструктивність, на відміну від недеструктивної агресивності, зокрема, не виявляється одразу після народження. Вона викликається і

активізується частіше як результат сильних неприємних переживань (надмірний біль, дистрес).

Таким чином, учені вбачають позитивний характер агресивності в діаді “Я-не-Я”, коли вона служить розвитку та прогресу діади, і негативний характер, коли веде до руйнування “не-Я”. З відомих соціально-політичних причин у суспільній свідомості людства за поняттям агресивність закріпився негативний смисл, який ми не можемо змінити і з гуманістичних міркувань для цього немає підстав. Тим більше, що наукова думка покликана чітко визначити кожную категорію, спираючись на етично-аксіологічний досвід людства [50, с. 43-48].

Агресивність і ворожість відрізняються за мотивами й метою, але за певних умов мають однаковий результат – агресивну поведінку, спрямовану на нанесення фізичної або психологічної шкоди іншому. Мотивом агресивності є пристрасть до влади, тому що вона спрямована на домінування, панування над іншими, а в разі непокори – їх знищення. Для агресивної людини прийнятні міжособистісні стосунки на рівні лідера й веденого, залежного, підлеглого, який не порушує субординації. Мотив ворожості – негативні почуття до іншого, які визначають її мету – знищення «ворога», але за сприятливих умов ворожість залишається на рівні “холодного співіснування”. Диференціація понять агресивність і ворожість складають концептуальну основу нашого дослідження.

Необхідно зупинитися на диференціації понять “агресія” і “агресивність”. Якщо під агресією ми розуміємо поведінку, спрямовану на нанесення фізичної або психологічної шкоди іншому, то агресивність розуміємо як відносно стійку рису особистості, яка виявляється в готовності до агресивної дії [45; 62].

С.Колосова вважає, що з усіх можливих мотивів агресивної поведінки, завдяки своїй стійкості і входження в структуру особистості, здатна передбачати загальну тенденцію поведінки, більш того, навіть життєвий шлях особистості, і тому заслуговує на особливу увагу. Агресивність як особистісна

риса входить до групи таких якостей, як: ворожість, недоброчливість, образливість, тощо. Можлива агресія без агресивності, в той же час агресивність може проявлятися не лише у відкритій агресивній поведінці [45, с.4].

Деякі дослідники агресивності відмічають, що для розуміння агресивності необхідно знати її мотиви і те, як вона переживається. Однак, правомірність включення в поняття “агресивність” її мотиваційних характеристик викликає, на думку Ю.Мединської, сумніви. Як відомо, кожна поведінка людини мотивована, але це не дає підстави для спрощеного розуміння всіх можливих мотивів агресії як єдиного, універсального (наприклад, бажання діяти агресивно) мотиву. Мотив характеризує спонуки, потреби особистості, а агресія – це форма поведінки. Більш того, при визначенні поняття “особистість” провідною є категорія “відношення”, а при визначенні поняття “поведінка” – категорія “взаємодія”. Звідси, відсутність абсолютної ідентичності особистісних характеристик і характеристик поведінки [53, с. 107].

Емоційною компонентою агресивності є гнів. Гнів — одна із основних і найважливіших емоцій людини. Він викликається почуттям сильного обурення і супроводжується втратою контролю над собою. Переживання гніву спонукає до дії. А чи буде ця дія агресивною, залежить від низки причин: індивідуальних особливостей нервової системи і соціального оточення. У нашій культурі прийнято вважати, що прояв гніву – недостойна реакція. Експериментально доведено, що постійне придушування і стримування гніву може порушити адаптацію, призвести до різноманітних соматичних захворювань. Саме тому ми повинні навчитися самі і навчити дітей виражати гнів правильними, неруйнівними способами.

Психологи вважають, що кожна особистість наділена певним ступенем агресивності. Відсутність її веде до пасивності, конформності тощо. Надзвичайний розвиток її починає визначати весь обрис особистості, котра може стати конфліктною, нездатною до свідомої кооперації. Сама по собі агресивність не робить людину свідомо небезпечною, бо, з одного боку, існують

чий зв'язок між агресивністю та агресією не є жорстким, а, з іншого боку, сам акт агресії може не приймати свідомо небезпечні та несхвалювані форми. Деструктивну поведінку, зокрема агресивну, зумовлюють передусім мотиви діяльності, ті цінності, заради досягнення та оволодіння якими розгортається активність людини.

Отже, конструктивний тип агресивності необхідний для виживання і досягнення успіху. Деструктивний, незважаючи на ряд негативних якостей, часом теж може бути потрібний для адаптації та виживання. І тому перед батьками стоїть завдання — навчитися розбиратись у властивостях дитячої поведінки, підтримувати здорову наполегливість, зусилля в досягненні мети, концентрувати енергію дитини для отримання бажаного результату; або, навпаки, допомагати звільнитися від непотрібної ворожості до інших та до самої себе. Ця допомога необхідна, якщо ми хочемо, щоб діти не ускладнювали своє життя внутрішніми конфліктами, почуттям провини і сорому, щоб вони поважали себе й інших, могли нести свою міру відповідальності, будували доброзичливі стосунки з оточуючими й отримували задоволення від життя.

2. Причини агресивності

Планування профілактичної та корекційної роботи з агресивними дітьми молодшого шкільного віку потребує від учителя необхідності виявлення механізмів агресивних дій, причин і чинників, що сприяють їх формуванню та закріпленню. За визначенням М.Боришевського, психологічні механізми – це феномен, який «означає наявність стану оптимальних взаємовідносин і взаємодії між структурними елементами (підсистемами) психологічної системи, що забезпечує її функціонування, становлення, розвиток» [77, с. 22]. Згідно з цим, коли йдеться про механізм агресивної поведінки дітей, потрібно враховувати, що в його формуванні бере участь безліч чинників, умов, між якими існують неповторні (для кожної окремої дитини) взаємозв'язки та взаємодії. При цьому маємо на увазі не якесь конкретне утворення, а розглядаємо механізм агресивної поведінки як процес з власними «підмеханізмами», які його зумовлюють.

Аналіз цих «підмеханізмів» та підсистем потребує ґрунтовних наукових досліджень.

Агресія – явище дуже складне і джерелом її виникнення можуть бути різні чинники і обставини. Агресивна поведінка може пояснюватися з позицій багатьох підходів (етіологічного, психоаналітичного, мотиваційного тощо). Але вивчення її з погляду системного підходу дає можливість оперувати доведеннями різних позицій, що допомагають уявити джерела агресивної поведінки людини, як пов'язані між собою етапи єдиного процесу [48, с. 1].

Деякі фахівці вказують статистично достовірний зв'язок між агресивною поведінкою та вродженими чинниками (порушення медіального обміну, порушення в мікроанатомній структурі мозку). У людини й тварини вчені знайшли ділянки нервової системи, які відповідають за прояв агресивності. При активізації цих структур агресія збільшується, їх дезактивація веде до зменшення ворожості. Це означає, що можна посилювати й пригноблювати агресивність, впливаючи на нервову систему ліками. Спадковість впливає на чутливість нервової системи до збудників агресії. Якщо дитина народилася із слабкою нервовою системою, то існує певний ризик розвитку агресивності, бо саме емоції “виштовхують” агресію на поверхню.

У той же час розробляються гіпотези соціального походження агресії. На користь першочергової ролі соціальних чинників у розвитку агресії свідчить ряд досліджень. Крім того, є різні теоретичні напрями, кожен з яких висуває свої аргументи на захист тієї чи іншої теорії. Різноманітність форм вияву: від вербальної до фізичної, від головної до другорядної тощо – додає труднощів під час дослідження проблеми агресії.

I. Підласий узагальнює причини агресивності:

- природна реакція на приниження гідності дитини – це ситуативна агресивність, а не стійка риса характеру, бо поведінка дитини провокується обставинами. Якщо усунути причини, то не буде й агресивної реакції;

- виникає агресивність внаслідок обмеження свободи, самостійності, надмірне опікування, придушення ініціативи дитини. Це поки що не риса характеру, а прагнення відстояти свої права, свою думку;
- яскраво виражена спрямованість на інших (екстраверсія). Така дитина не може жити, поки не вихлюпне свої емоції, почуття, переживання на інших. Коли дитину не хочуть слухати, не приймають, тоді дитина набридає, його реакції навіть набувають форм насилля;
- прояв Едипова комплексу (спрямованість агресії на дорослого однією з дитиною статі).
- змагання, конкуренція між дітьми (у родині, класі, школі, у дворі) з метою домогтися вищості;
- вияв комплексу неповноцінності, прагнення довести іншим свою перевагу. Характерний для дітей обмежених, емоційно глухих, нерозвинених, байдужих до усього;
- результат деривації і фрустрації, тобто переживання невдач у задоволенні потреб і досягненні мети. Дитина намагається помститися іншим за свої неуспіхи, бо вигляд щасливих дітей його дратує. Діти-фрустранти, слабкі фізично, підступні, зазвичай шкодять нишком;
- вроджена схильність (властивості нервової системи, темперамент, м'які клітини кори головного мозку у дітей алкоголіків, порушення генетичних структур у дітей наркоманів, спадкові психічні захворювання);
- аверсивні умови (біль, спека, тіснота, неприємні пахощі, тютюновий дим, забруднення повітря, скупчення людей);
- збудження;
- масова культура, яка викликає ниці інстинкти людини, спостереження насилля по телебаченню підвищую поріг чутливості до насилля, формує погляд на останнє як єдиний спосіб вирішення конфлікту, виводить його як норму соціального життя. За даними О.Богатирьова, до закінчення школи дитина спостерігає лише по телевізору 8000 сцен

убивствами, 100000 інших ситуацій жорстокості. Крім агресивних сцен, на психосоматичне здоров'я дітей впливає опромінювання, яке виснажує нервову систему і веде до астено-невротичних порушень, знижує пам'ять, порушує сон [10];

- агресивні іграшки й ігри, особливо комп'ютерні, які вчать жити за законами віртуальної дійсності, де перемагає сильний, хитрий, безжальний, де немає кордонів між добром і злом, між реальним і уявним світом, де можна самому убивати, знущатись, ненавидіти, брати безпосередню участь у війнах. Вони дають змогу упорядникам програм керувати психікою людини, програмувати її поведінку, думки й почуття, її образ життя;

- ворожі думки й спогади, коли розум захоплюється брудними думками й образами і не може отямитися, бо живиться нищими уявленнями й мріями;

- соціальні фактори: агресивна група як сильний збудник (те, чого дитина ніколи не зробила б наодинці, у групі може зробити, бо груповий тиск відноситься не лише до найбільш сильних, але й найбільш значущих), а також підвищення напруги в суспільстві;

- агресивна поведінка батьків і вчителів [60, с. 284-289].

На останній причині є сенс зупинитися більш детально, бо “Ніякі рецепти не допоможуть, якщо власне в особистості вихователя є великі недоліки... Ваша власна поведінка – вирішальна річ” (А.Макаренко). За даними досліджень О.Бовть, високий рівень агресивності мали 30,6% педагогів, середній – 47,2%, а низький – 22,2%. Вчителі-жінки з високим і середнім рівнем агресивності характеризувалися деструктивним, руйнівним ставленням до учнів, схильністю до необачних вчинків, конфліктів, марних дискусій, провокуванням конфліктних ситуацій [7, с. 18].

Психіатрам здається доцільним розділити поняття агресивності на фізіологічну (конструктивну) і патологічну (деструктивну). Вони зазначають, що деструктивна агресія в дошкільному та молодшому шкільному віці зустрічається

рідше, ніж соціально прийнята конструктивна, і зазвичай свідчить про наявність психічного захворювання. Найнебезпечнішим з таких захворювань є рання дитяча шизофренія.

3. Онтогенез агресивності

У дітей молодшого шкільного віку відбувається процес адаптації до соціальних умов взагалі та до шкільного життя зокрема. У цьому віці закладаються та формуються вміння вчитись, соціальна пристосованість тощо. Тому, на думку багатьох сучасних психологів, період молодшого шкільного віку надзвичайно важливий у справі формування та закріплення основних тенденцій поведінки дітей, також і агресивних [4, с. 7-8]. Звертати увагу на агресивні прояви дитини мають учителі початкових класів. Чим молодша дитина, тим легше на неї вплинути і тим ефективнішою буде профілактична і корекційна робота.

Простежимо генезис агресивності та вікові особливості її прояву. Спершу зупинимося на особливостях соціально прийнятної агресивності, яка більшою або меншою мірою спостерігається в усіх дітей – конструктивної. Розглянемо її у дошкільному віці до тієї межі, за якою агресивність вже може розцінюватись як хвороблива поведінка, що тягне за собою руйнівні наслідки.

Агресивні вчинки у дитини можна спостерігати з раннього дитинства. В перші роки життя агресія виявляється нападами невдоволення, які супроводжуються криком, тіпанням, кусанням. Зрозуміло, що така поведінка дитини зазвичай викликана фізичним дискомфортом, безпорадністю в тих випадках, коли батьки не зважають на бажання дитини. Таку поведінку лише умовно можна назвати агресивною, бо у дитини немає наміру завдати якоїсь шкоди.

У дорослішому віці на перший план виходять конфлікти з ровесниками через іграшки чи речі, якими дитина хоче володіти. У півторарічного малюка агресія стає цілеспрямованою, має конкретну мету і виявляється через фізичне насильство. Дитина цього віку власні речі (в тому числі й іграшки), має як частину самої себе. Нечіткість кордону, який

у самосвідомості дитини відділяє її від оточення, призводить до частих конфліктів з однолітками.

Виявлення агресивності у віці один з половиною – два роки головним чином залежить від ставлення батьків до тих чи інших форм поведінки. Якщо батьки ставляться нетерпимо до проявів відкритої агресії, то в дитини можуть виникати ознаки самодеструктивної поведінки.

Дво-трирічні діти набувають деякої самостійності і більше взаємодіють з оточуючими, особливо з однолітками. Саме під час таких соціальних «зіткнень» можна прослідкувати за поведінкою дитини. Якщо дитина схильна сама приймати рішення, бути лідером у грі чи розмові, відбирати іграшки в інших дітей або доводити їх до сліз — тоді вона загалом агресивніша. Агресивні дії маленьких дітей можуть також зосереджуватись навколо різноманітних речей, рослин, тварин. Спостереження за дітьми раннього віку показали, що такі прояви агресії, як бажання відібрати іграшки, заволодіти чужим місцем або просто бійка, часто заохочуються дорослими, особливо батьками, які менше побоюються виховати агресивну дитину, ніж сором'язливу.

Після двох років головною причиною агресивної поведінки дитини стає суперечність між "дослідницьким інстинктом" і системою нових для її досвіду заборон, обмежень, соціальних обов'язків. Мимохідь, потрапляючи в конфліктну ситуацію поміж непогамовною цікавістю, спонтанним інтересом до всього нового й незвичайного та батьківським "не можна", дитина відчуває сильну депривацію – обмеження можливостей задовольнити свої потреби. Дитина сприймає цю ситуацію як таку, що батьки відцуралися від неї, не люблять її. Неможливість вирішити цей конфлікт призводить до того, що в дитини прокидається відчай, злість, що виражається в агресивних вчинках.

До трьох років дитина починає усвідомлювати себе як особистість і домагається самостійності, незалежності від дорослих поряд з бажанням жити разом з ними, бути такою, як вони. Цей період характеризується виникненням кризи трьох

років, що визначається рядом симптомів, а саме: негативізм дитини, упертість, норовистість, свавілля, протест-бунт, симптом знецінення (Л. С. Виготський).

Після трьох років виявлення агресивності багато в чому пов'язане з процесами статево-рольової ідентифікації дитини. Статево-рольова ідентифікація суттєво впливає і на форми виявлення агресивності, які описані вище, і відкриту агресію чи самодеструктивну поведінку. Якщо у дворічному віці в арсеналі засобів проявів агресивності у хлопчиків і дівчаток майже в однаковій пропорції трапляються плач, вереск, взаємні лякання долонею, то в чотири роки незадоволення бажань викликає в них неоднакову реакцію: хлопчики переважно б'ються, а дівчатка коверзують. Описана відмінність пояснюється різними для дівчаток і хлопчиків соціально узгодженими моделями поведінки. Коли діти стають старші, ці моделі поведінки стверджуються: число проявів агресії в поведінці дівчаток зменшується, а в хлопчиків – зростає. Змінюється також форми агресії: у хлопчиків збільшується значення фізичного насильства, у дівчаток – словесних образ, демонстративної поведінки. Можливо, це має зв'язок з вихованням, яке спрямовує агресивність хлопчиків "назовні", а агресивність дівчаток – "усередину".

Серед чинників, пов'язаних з проявами агресії дітей молодшого шкільного віку, виділяють такі: 1. Соціально-економічне та політичне становище сучасного суспільства. 2. Моральні норми поведінки, що задаються соціальними умовами. 3. Умови мікросередовища, тобто сімейного, родинного оточення та оточення знайомих і однолітків. 4. Характер і система виховання, які сприяють тому, що агресивні дії стають звичним засобом досягнення своїх потреб. 5. Вікові та індивідуально-психологічні особливості дітей. 6. Соматичне неблагополуччя, послаблене здоров'я, психічні захворювання. 7. Фізичні умови середовища, що оточує дитину (висока концентрація людей у великих містах, неможливість залишитися на самоті і т. ін.).

Деякі дослідники пояснюють схильність дітей молодшого шкільного віку до агресивної поведінки порядком народжен-

ня дітей. Наприклад, «малюк» у багатодітній сім'ї частіше схильний до сором'язливості, що може бути пов'язано з турботою про нього великої кількості людей. Проте гіперопіка зазвичай, викликає протест, зокрема агресивні дії. Якщо така дитина змушена бути самостійнішою, то з неї може розвиватися агресивніша особистість. Навпаки, старша дитина в багатодітній сім'ї частіше схильна до самовпевненості, можливо тому, що відчуває вищість перед молодшими дітьми або відповідальність за них [14, с. 52 – 53].

Одні й ті ж чинники по-різному впливають на кожную дитину. Часто зовнішньо однакові форми поведінки різних дітей зумовлені різними причинами, мотивами (свідома, несвідома). Та й у самі вчинки діти вкладають різний зміст. Через це однакові форми реакції педагога свідчать про недиференційований підхід до виховання, нерозуміння справжніх причин поведінки дітей, а інколи про формальне ставлення до роботи. На жаль, приклади безпорадної пасивності вчительства щодо усунення конкретних виявів агресивності та жорстокості серед своїх вихованців поки що непоодинокі для наших шкіл.

Психологи зазначають, що спочатку агресія є немотивованою, бо є вимушеним відхиленням поведінки. Згодом вона набуває стійких агресивних форм поведінки, що свідомо обираються. Процес перетворення немотивованої агресії в мотивовану агресивну поведінку починається з того, що дитина завше хоче відповідати вимогам суспільства, однак не може цього досягти через несприятливі для неї соціальні умови, невміння правильно визначити свою соціальну роль, суперечні очікування, недостатнє оволодіння прийнятними засобами соціальної адаптації, брак духовних і фізичних сил для подолання труднощів тощо.

Дитина в шести-семирічному віці починає відчувати зростаючий тиск з боку школи та соціуму. Отож з перших років навчання можливі постійні прояви агресії в поведінці окремих дітей. Діти молодшого шкільного віку починають інтенсивно критикувати практично все: від оцінок розумової діяльності, що виявляється в бажанні чи небажанні однолітків грати або спілку-

ватися, до думок членів сім'ї стосовно тих розумових, фізичних, моральних та емоційних достоїнств, які дитина хотіла б мати. Щоб пристосуватися до атмосфери критики та жити в ній, дитина формує захисні механізми. Найбільш поширеними з них є ті, що у психології мають назву «відображеної» поведінки – це «недисциплінована» поведінка, яка викликана намаганням зменшити занепокоєність, висловити неприйняття чого-небудь (наприклад, контролю) або просто покликати на допомогу [55, с. 199].

У нашому суспільстві дитина залежна від батьків, педагогів, суспільних організацій. Педагог викликає, запитує, перевіряє, контролює, оцінює, карає. Дитині змалку постійно забороняють, наказують, її гудять і ганяють. То й дослідники вказують на таке поширене в сучасній школі явище, як фізичне, моральне, психологічне насилля. Учителі майже ніколи не ставлять шкільним психологам запитання: «Як заохочувати дітей», але кожного разу запитують: «Як покарати». О. Герцен слушно зауважував: чи не від того люди катують дітей, а іноді й дорослих, що їх так важко виховувати, а шмагати різкою так легко? І справді, чи не вдаємося ми до покарання через нашу нездатність виховувати? Згадаймо відомі слова: добрий учитель – не той, хто вміє робити добрі справи, а той, хто не здатний зробити дітям зло. Якщо дорослий, розмахуючи паском, намагається викликати не біль, а почуття сорому або провини у школяра, то від цього суть насилля не змінюється. Воно стає витонченішим, нещаднішим.

Наслідком усіх форм приниження є сформовані в дітей такі негативні якості, як занижена самооцінка, невпевненість у собі, тривожність, агресивність та ворожість. Діти з такими якостями вважають себе небажаними, неповноцінними. Реакції протесту, опозиції, відмови, компенсації та гіперкомпенсації належать до ситуаційно зумовлених змін поведінки, що мають чітку психологічну спрямованість і проявляються в суворо визначених ситуаціях. Спостереження та педагогічна практика показують, що такі реакції досить поширені серед дітей усіх вікових груп [55, с. 191]. Їх відносять до засобів психологічного

захисту й називають недиференційованим захисним механізмом, неконструктивною, неадекватною (стосовно розв'язання проблеми, що виникла) поведінкою. Ці реакції включають в себе широкий діапазон поведінки: неслухняність, брутальна, зухвала поведінка, бійки, крадіжки, клевети, пропускання занять у школі, відмова їсти, втеча з дому, утрируваний прояв сміливості, пустування, бравування, порушення шкільної дисципліни, хуліганські витівки. Часто вони бувають спричинені переживанням образи, ураженого самолюбства, неадекватного ставлення близьких, бажанням не виявити слабких сторін своєї особистості, здобути авторитет, прагненням довести свою повноцінність, отримати визнання. Форма агресивної поведінки залежить від конкретного контексту події.

Агресивна поведінка молодших школярів може формуватися через наслідування негативних прикладів дорослих. Особливо схильними до агресії можуть стати діти, які зустрічаються з її проявами у власній сім'ї та відчують на собі її наслідки. Чимало батьків вдаються до фізичних покарань і навіть до жорстокості у вихованні своїх дітей. Вони не усвідомлюють, що дитина в дорослому віці стане такою ж грубою і бездушною.

До несприятливих наслідків може призвести неузгодженість між словом та діями дорослих. Це швидко помічають та використовують маленькі діти, а ще більше молодші школярі та підлітки. У цьому разі дитина вчиться оцінювати життєві ситуації з позиції «їм можна, а мені ні?» Таку здатність називають «кримінальною», а тип такої людини – типом «небезпечної людини», яка ще не скоїла злочин, але передумови для агресивної (частіше злочинної) поведінки в неї вже сформувались на ґрунті переконання в «нечесних» компромісах дорослих. Агресивна поведінка має різне суб'єктивне значення для кожної дитини. Це може бути жорстокість через брак емпатії, не встановлені межі дозволеного, крик про допомогу чи намагання силоміць заволодіти любов'ю батьків.

Ми розглянули лише деякі причини та чинники, що спричиняють формування та закріплення агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку. На наш погляд, вони є найбільш важливими і типовими. І якщо вчитель зуміє своєчасно їх виявити та провести профілактичну роботу, це допоможе учневі зберегти емоційну рівноваженість, не вдаватися до міжособистісних конфліктів. У кожному конкретному випадку важливо правильно зрозуміти, що насправді відбувається з дитиною. Якщо ж у дитини вже сформувалася схильність до агресивних дій, учитель, який знає їх причини та психологічні механізми формування, зможе надати своєчасну педагогічну допомогу.

5. Критерії агресивності

учнів початкової школи та методи її діагностики

При визначенні критеріального апарату ми ґрунтувалися на дослідженнях А.Басса, А.Дарки, які виокремили такі критерії агресивності: фізична агресія; непряма агресія; роздратованість; негативізм; образа, заздрість, ненависть до оточуючих; вербальна агресія.

І.П.Підласий пропонує аналогічні показники агресивності: впертість; забіякуватість; постійна чи тривала пригніченість, роздратованість; немотивовані спалахи гніву, люті; жорстоке ставлення до тварин; прагнення принизити, образити іншого; владність, прагнення настояти на своєму; егоцентризм, нездатність зрозуміти іншого; емоційна глухість, душевна нечулість, байдужість; самовпевненість, завищена самооцінка [60, с. 292-293].

О.Бовть у своїй роботі пропонує такі критерії агресивності молодших школярів: форми поведінки та комунікації; адекватність сприйняття себе та інших людей; наявність напруження, тривожності, психологічних бар'єрів, що заважають продуктивним конструктивним діям дітей; соціальні відносини дітей [9, с. 8].

Ґрунтуючись на даних дослідженнях, ми виокремили три критерії агресивності учнів початкової школи та їх показники,

які відповідають завданням нашого дослідження, а саме: емоційний, поведінковий, особистісний (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Критерії агресивності молодших школярів

Емоційний критерій	Поведінковий критерій	Особистісний критерій
Гнівливість	Впертість	Владність
Напруженість, тривожність	Забіякуватість	Егоїзм
Роздратованість	Вербальна агресія	Самовпевненість
Байдужість	Фізична агресія	Неадекватне сприйняття себе та інших

6. Методика діагностики агресивності у молодших школярів

У дослідницько-експериментальній роботі ми використовували педагогічне спостереження; бесіди з учителями початкових класів; анкети відкритого типу “Продовж пропозицію” та “Мої переживання”; проективна методика “Неіснуюча тварина”; діагностичні ігри (“Наші емоції”, “Не подобається-подобається”, “Драбинка”); констатувальний та формувальний експерименти, якісний і кількісний аналіз одержаних результатів.

Одним з *проективних методів* нашого дослідження є малюнок “Неіснуюча тварина”. Мета застосування проективного методу – виявити особливості емоційних переживань та особистісних соціально-психологічних та індивідуально-психологічних особливостей молодших школярів (“діагностичний зріз” за емоційним та особистісним критеріями) [65, с. 41].

Опитування ми проводили з метою 1) виявлення причин (об’єктів) агресивних переживань, а також 2) тих образів, які молодші школярі обирають у віртуальній реальності. Найбільш прийнятними і близькими для них є мультфільми, бо в комп’ютерні ігри, наприклад, не всі діти мають можливість грати.

Дітям була запропонована анкета № 1, що складається з одинадцяти відкритих питань, на які опитувані самостійно і довільно давали відповіді.

1. Що тебе дивує?	6. Що викликає презирство?
2. Що тебе радує?	7. Що викликає провину?
3. Що тебе засмучує?	8. Чого ти боїшся?
4. Що тебе цікавить?	9. Чого ти соромишся?
5. Що викликає гнів?	10. До чого відчуваєш огиду?

Обробка результатів. Ми проаналізували відповіді дітей за модальністю "гнів", а інші відповіді допомагали нам уточнити причини його переживання.

Анкета № 2. "Продовж пропозицію"

1. Я серджуся тоді, коли
2. Я злюся, коли...
3. З нашого класу найбільш сердитий...
4. Мій улюблений мультфільм..., телефільм..., телепередача... тому, що...
5. Мій улюблений казковий герой... тому, що.....

Блок *контрольних методів*, які уточнювали результати проєктивних методик, складала 1) цілеспрямоване педагогічне спостереження за агресивними проявами дітей, які супроводжуються переживанням гніву; 2) цикл діагностичних вправ-ігор, розроблених О.Бовть.

Даний блок методів давали матеріал про особливості агресивної поведінки кожної дитини, а також адекватність сприйняття іншого, особливості спілкування з однокласниками і вчителем. Педагогічне спостереження є найбільш інтегрованим методом, бо дає змогу діагностувати агресивність в цілому на емоційному, поведінковому й особистісному рівнях.

Цілеспрямоване педагогічне спостереження класоводи проводили за схемою Г.Степанової, де фіксувалися емоційні реакції гніву, радості, суму й страху на уроці, на перерві і після

уроків на самоті і під час спілкування з однокласниками і вчителем [51].

Діагностичні ігри-вправи, О.Бовть
"Наші емоції"

Мета – визначити здатність до емоційної перцепції

Для виконання даної вправи вчителю знадобиться набір із шести чи карток плакат зі схематичним зображенням різних емоційних станів людини, наприклад, радість, страх, злість, смуток, провина, спокій. Схематичні зображення різних емоційних станів можна намалювати крейдою на дошці.

При роботі з картками пропонується серія завдань.

1 Назвати емоційні стани (почуття, настрою), зображені на картках.

2. Розділити листок паперу на дві половини і перемалювати схематичні малюнки так, щоб ліворуч виявилися зображення емоційних станів, що дітям подобаються, а праворуч - які не подобаються.

Після виконання завдання діти по черзі називають емоційні стани, зображення яких виявилися ліворуч, потім - праворуч, і пояснюють, чому їм подобаються чи не подобаються ті чи інші емоційні стани.

3. Визначити свій настрій, емоційний стан у даний момент, схематично зобразити його і коротко пояснити причину того чи іншого стану.

Під час обговорення різних емоційних станів керівник звертає увагу дітей на особливості лицьової експресії: форми ока і брів, форми губ, положення куточків рота і т. д.

"Не подобається - подобається"

Мета – одержати інформацію про характер взаємин дитини з однокласниками, членами родини, про те, яке місце і роль відводить для себе дитина в класі, в родині, як дитина сприймає себе серед однолітків, рідних, у навколишньому світі.

Після обговорення причин того чи іншого емоційного стану дітей, вчитель просить дітей розділити чистий листок паперу на дві половини і записати відповіді на питання:

1) що мені не подобається в школі;

- 2) що мені не подобається вдома;
- 3) що мені не подобається взагалі в житті.

Відповіді на ці питання діти записують у лівій частині листа. Після цього пропонується серія позитивних питань, відповіді на які діти записують у правій частині листа:

- 1) що мені подобається в школі;
- 2) що мені подобається вдома;
- 3) що мені подобається взагалі в житті.

Діти по черзі розповідають спочатку про те, що їм не подобається, потім - про те, що їм подобається в школі, вдома й у житті. Важливо дотримуватися послідовності обговорення відповідей: спочатку негативні, потім позитивні, показавши, що усе в житті не так вже й погано, є і позитивні моменти.

"Драбинка"

Мета – визначити характер самооцінки кожного учня і рівні його домагань.

Дивлячись на зразок, підготовлений вчителем на дошці чи на окремому листі, діти малюють у своєму щоденнику дві драбинки, що складаються з п'яти сходинок. Після цього вчитель пояснює суть завдання. Він говорить: "Уявіть собі, що всіх дітей вашого класу розсадили на сходинки драбинки, дотримуючись однієї умови. На першу сходинку драбинки посадили тих дітей, яких люблять і поважають у класі і вдома. На другій сходинці розмістилися діти, яких теж люблять, але іноді можуть полаяти. І так далі. Як ви думаєте, які діти виявляться на останній, нижній сходинці? А тепер, будь ласка, подумайте і намалюйте схематично себе на тій сходинці, на якій по-вашому посадили б вас. А на другій драбинці намалюйте себе на тій, сходинці, на якій ви б хотіли сидіти, тобто як би ви хотіли, щоб до вас ставилися".

7. Види агресивності у молодших школярів, виявлені у процесі констатувального експерименту

У педагогічному дослідженні перед нами постає проблема систематизації отриманого емпіричного матеріалу, визначення видів агресивності наших реципієнтів.

У психолого-педагогічній літературі є декілька таких класифікацій:

- за інтенсивністю агресивної поведінки: неагресивні; помірно агресивні; з підвищеною (високою) агресивністю (І.П.Підласий). Як бачимо, тут превалюють кількісні показники, які не відбивають причин агресивної поведінки, не дозволяють усвідомити її якісних характеристик. У решті решт ведуть до ствердження біхевіористського підходу до його профілактики й подолання;

- класифікація агресивних реакцій А.Басса, який поділяє експресивну агресію, як ми писали вище, на фізичну – вербальну; пряму – непряму; активну – пасивну (див. параграф 1.1. нашого дослідження). Цей підхід також тяжіє до вищеназваної концепції;

- у психології розрізняють інструментальну і ворожу агресію. До інструментальної агресії людина вдається для досягнення певної мети. Вона найбільш поширена серед дітей [75, с. 9];

- конструктивна і деструктивна (Г.Паренс), або ініціативна та захисна агресивність (М.Д.Левітов) [18];

- за рівнем соціалізації дитини – соціалізовані та несоціалізовані форми агресивної поведінки (І.С.Зіміна) [39];

- на рівні індивідуально-типологічних характеристик особистості виділяють типову для характеру людини агресивність, нетипову, а також як епізодичні прояви агресивності (С.Колосова) [45];

- класифікація видів агресивності за рівнем усвідомлення, контролю, а саме: 1) реактивна – експресивна, імпульсивна, афективна агресивність; 2) ворожа агресивність [62, с. 9]. Проте, у молодших школярів рефлексія й

самоконтроль досить слабкі, тому як педагоги-гуманісти ми не маємо права звинувачувати їх у ворожості, хоча деякі вчені зазначають, що “школярі частіше виявляють ворожу агресію, спрямовану на те, щоб заподіяти комусь біль” [75, с.9].

У процесі констатувального експерименту ми конкретизували класифікацію М.Левідова і визначили види агресивності саме для нашої вибірки реципієнтів.

У дослідженні взяли участь 25 учнів 3 класу загальноосвітньої школи №29; 66 учнів 3-х класів гімназії №33 м. Полтави. Загальні результати діагностики агресивності третьокласників ми наочно виразили у таблиці 3 в абсолютній величині і у процентному відношенні.

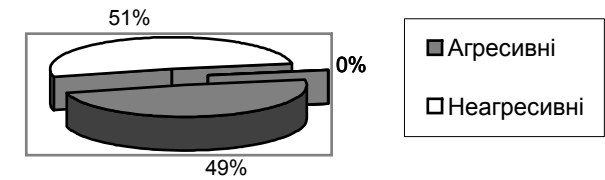
Таблиця 3

Порівняльна таблиця результатів діагностики агресивності третьокласників

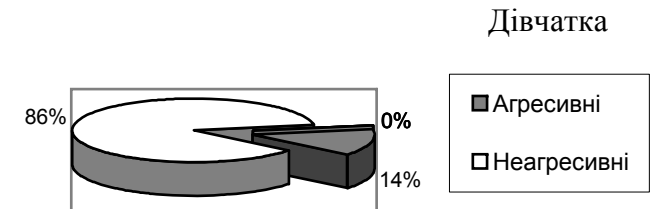
№№	Кількість учнів	Кількість виборів		Всього го
		Хлопчики	Дівчатка	
1.	25	4 (16,0%)	1 (4,0%)	5 (20,0%)
2.	23	7 (30,4%)	1 (4,3%)	8 (34,7%)
3.	18	5 (27,8%)	2 (11,1%)	7 (38,9%)
4.	25	7 (28,0%)	2 (8,0%)	9 (36,0%)
Всього	91	23 (25,3%)	6 (6,6%)	29 (31,9%)

Проте, цікаво простежити статеву диференціацію відносно агресивності. У констатувальному експерименті брали участь 47 хлопчиків і 44 дівчинки. Агресивних серед хлопчиків – 23 (48,9%), а серед дівчат – 6 (13,6%).

Діаграма № 1. Загальні результати діагностики агресивності хлопчиків

Діаграма № 2. Загальні результати діагностики агресивності дівчаток

Одержані емпіричні дані, їх аналіз, осмислення та систематизація, знання теоретичних підходів до сутності агресивності, а також різноманітних її видів, визначений нами критеріальний апарат дослідження дозволив нам дещо уточнити групи агресивних учнів, характерних для нашої вибірки досліджуваних.

За основу групування дітей ми взяли класифікацію М.Д.Левітова, але конкретизували її. Ми намагалися осмислити причини агресивної поведінки дитини, які коріняться в емоційній сфері, в емоційному світі дитини, бо молодший школяр за своїми психологічними характеристиками живе у другій віковій епосі, завершує так званий “емоційний” період життя (О.О.Лобач), тому, на наш погляд, саме емоції вмотивовують його агресивну поведінку.

I. Групу молодших школярів з **ініціативною** агресивністю склали:

1. Учні з **експресивною агресивністю**, в яких агресивні дії виступають як форма самопрезентації і самоствердження. На жаль, вони мають викривлений ідеал про сильну й хоробру особистість, або навпаки, це боязкі діти, які ховають свій страх

за агресивними діями. У таких учнів недостатньо розвинена соціальна й комунікативна компетенція, тобто вони неадекватно сприймають інших і себе, мають труднощі у спілкуванні з однолітками. Малюк не знає, як іншим способом можна боротися за виживання в цьому дивному світі. А батькам і педагогам не завжди зрозуміло, чого прагне домогтися дитина і чому поводить себе саме так. Наприклад, для Дмитра Г. характерна вербальна агресія. Він дозволяє брутальну поведінку у відповідь на зауваження, критику. Має схильність ображати більш слабких однолітків, не прислухатися до їх думки. Боїться насильства і, як наслідок, – вороже ставиться до однокласників. Його головний девіз: "кращий захист – напад" (6 – 20,9%).

2. Діти з *імпульсивною агресивністю* збуджені, дратівливі, гнівливі, мають низький рівень самоконтролю, рефлексії, не замислюються над результатами своїх дій, не передбачають їх наслідків, не вміють прогнозувати, підкоряються обставинам і ситуації, що виникла (8 – 27,6%).

3. *Ворожа агресивність*, як не прикро, також була виявлена нами серед реципієнтів. Учням подобається сваритися, битися, завдавати болю іншим. Вони забіякуваті, вперті, владні, а головне – байдужі до чужих страждань. Вони сприймають світ як ворожий і намагаються захистити себе, завоювати своє «місце під сонцем». Такі діти не можуть самі оцінити свою агресивність, їм здається, що всі на світі хочуть скривдити саме їх. Виходить замкнене коло: агресивні діти бояться і ненавидять навколишніх, а ті, у свою чергу, бояться їх. (3 – 10,3%).

II. Групу молодших школярів із *захисною* агресивністю склали

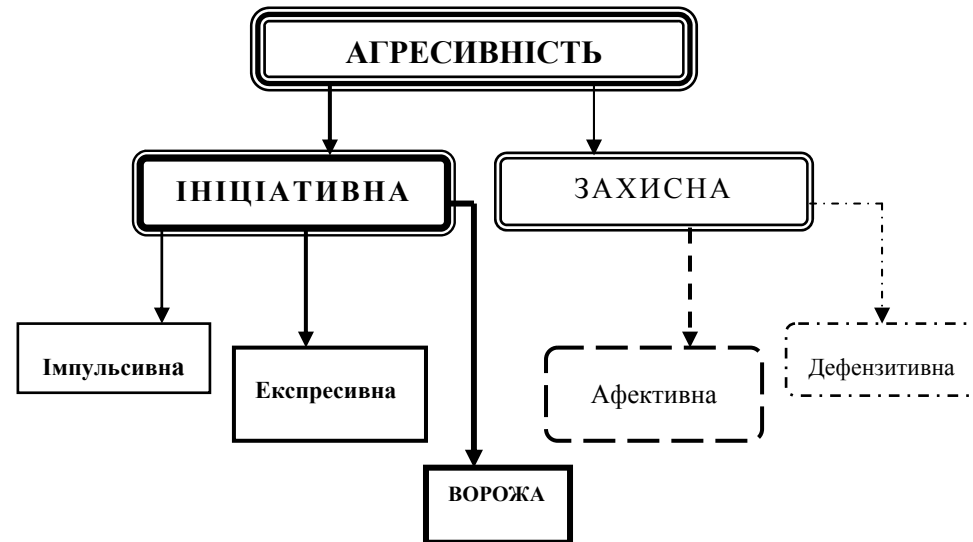
1. Діти з *афективною агресивністю*, які мають завищену самооцінку, високий рівень домагань, егоїстичні, самовпевнені, цілеспрямовані, важко переносять бар'єри на шляху до мети (ситуацію фрустрації), вважають інших винуватцями своїх невдач. Вони не ініціюють агресії, а неадекватно захищають власне "Я". Наприклад, Андрій К. схильний до демонстрації,

манірності, акторства, має потребу в підвищеній увазі з боку оточуючих. Агресивна захисна реакція виникає у відповідь на виховні впливи чи на негативне ставлення з боку однолітків (5 – 17,2%).

2. *Дефензивні* діти емоційно-напружені, переживають безпредметні хвилювання, фобії, мають високо розвинене уявлення, але їхні передбачення песимістичні. Такі діти часто сором'язливі, боязкі, невпевнені у собі, але мають високу самооцінку, бо їх люблять в родині. Наприклад, у Станіслава Ю. проявляється тенденція до рефлексії, до роздумів. Часто хлопчик нерішучий, важко приймає рішення і лякається відповідальності. Іноді бувають прояви агресії, більшою мірою захисні (огризається, грубить, задирається) у відповідь на провокації або зауваження. Станіслав під час малювання був дуже стривожений, бо “боявся, що в нього нічого не вийде” (7 – 24,0%).

Схема 1

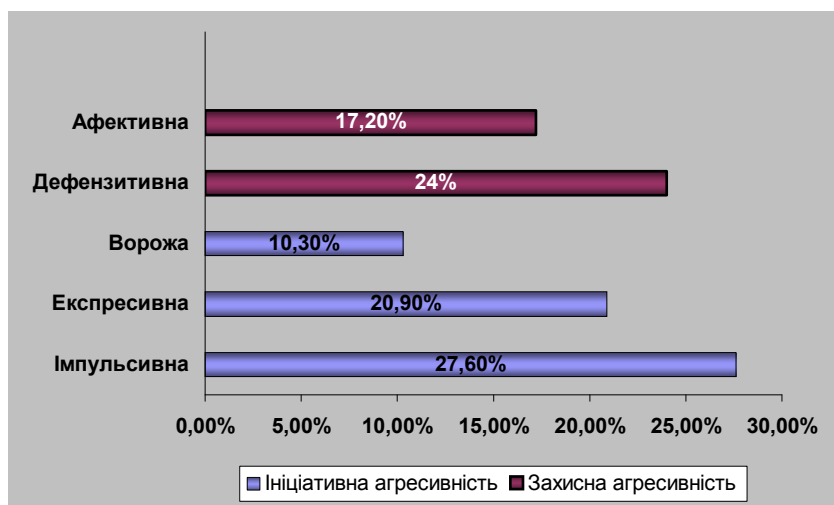
Види агресивності у молодших школярів

Отже, для молодших школярів характерною є імпульсивна агресивність, що пов'язано із низьким рівнем

самоконтролю й рефлексії; другу позицію займають дефензивні учні, які мають ситуативні, епізодичні агресивні дії захисного характеру; нижчий ранг посідає експресивна агресивність, причиною якої є обмежений соціальний досвід дитини; на четвертій позиції афективна агресивність характерна для самовпевнених школярів і на останній сходинці рейтингу ворожа агресивність, яка потребує спільної роботи різноманітних фахівців – педагогів, психологів, психоневрологів, медиків, тощо. На жаль, за кількістю виборів (17 – 58,8%) ініціативна агресивність випереджає захисну (12 – 41,2%) (див. діаграму №).

Діаграма № 3. Результати діагностики видів агресивності в учнів третіх класів

8. Включена комплексна методика педагогічної корекції агресивності у молодших школярів на основі казкових сюжетів

Мета формувального експерименту – корекція агресивної поведінки молодших школярів з урахуванням видів агресивності та причин, що її спонукають.

Нами була розроблена серія занять, що були спрямовані на розв'язання тих проблем, які були виявлені в ході констатувального експерименту в дітей молодшого шкільного віку, а саме:

- ✓ подолання фізичної агресії;
- ✓ корекція негативних емоцій, подолання страху й тривожності;
- ✓ розпізнання та вербалізація своїх почуттів і розуміння почуттів інших;
- ✓ навчити дітей погоджувати свої дії в невеличкій групі, сприяти зімкненню дитячого колективу, навчити дітей розуміти почуття інших, надавати підтримку і співчувати;
- ✓ допомогти дітям, що відчувають труднощі у спілкуванні, набути впевненості і відчутти себе частиною колективу, зняти негативні настрої;
- ✓ налагодити довірчі стосунки між дорослими й дитиною.

У своїй роботі ми дотримувалися таких *принципів*:

1. Принцип нормативності розвитку, який передбачає постійне порівняння індивідуальних особливостей дітей з віковою нормою, врахування закономірностей вікового розвитку та нормоорієнтована профілактична робота.
2. Принцип випередження в корекційній роботі, тобто врахування зони найближчого розвитку.
3. Принцип системності педагогічної корекції.
4. Принцип врахування провідного виду діяльності. Для молодших школярів це – навчання, тому гра, яка застосовується, має навчати.
5. Принцип інтеграції корекційної роботи у зміст навчання.

Форма організації педагогічно-корекційної роботи.

Кожне із занять проводити як фрагмент будь-якого уроку, який не суперечить його основному змісту, позакласного заходу або організованої перерви. Іноді дітям вчитель читав казку в кінці уроку, а всі вправи, ігри проводили на перерві, тому урок плавно переходив у відпочинок. До речі, організованих перерв дуже не вистачає в сучасній школі. Назва “заняття” у нашому формувальному експерименті досить умовна, лише тому, що вони мають навчальну, розвивальну й корекційно-виховну мету.

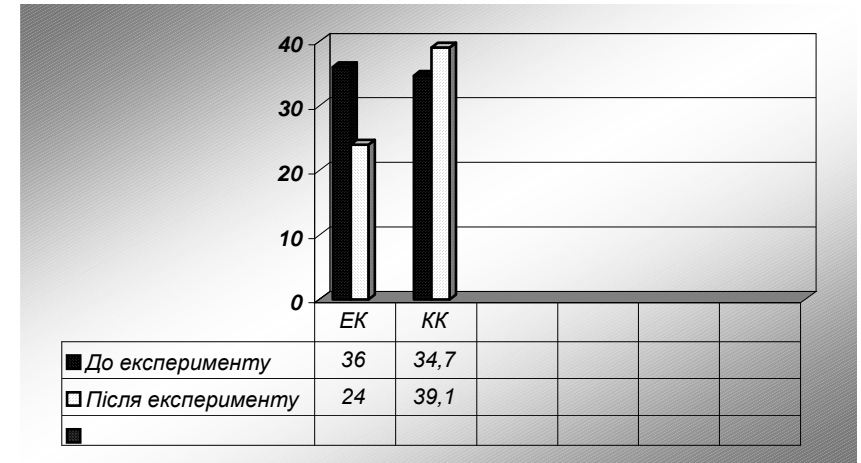
Корекційна робота органічно включалася в реальний навчально-виховний процес, на основі сюжетів терапевтичних казок поєднувала в єдиний комплекс вправи, етюди, бесіди за казкою та ігри, які можна було повторювати на будь-якому уроці під час фізкультхвилинок, на перервах, у групі продовженого дня, у позакласній роботі як вечір дозвілля, ігротеку, розвагу, тощо. Тому ми назвали авторську методику формувального експерименту “включена комплексна методика педагогічної корекції агресивності у молодших школярів на основі казкових сюжетів”.

М.Битянова, О.Васильєва, І.Вачков, Т.Громова, О.Хухлаєва і О.Хухлаєв розробили спеціальні терапевтичні казки, які узагальнюють психологічні проблеми дітей дошкільного й молодшого шкільного віку [6; 16; 18; 28; 76]. Пропоновані казки часто створені самими дітьми, легкі й доступні для сприйняття, відповідають їхнім емоційно-психологічним особливостям, нові за змістом, лаконічні, мають дещо незавершений сюжет, відкритий для змін і модифікацій маленькими слухачами. Саме це спонукало нас до використання у формувальному експерименті саме терапевтичних казок.

Результати дослідницько-експериментальної роботи свідчать, що включена комплексна методика педагогічної корекції агресивності у молодших школярів на основі терапевтичної казки позитивно впливає на подолання експресивної та імпульсивної агресивності. Методика потребує

більш тривалого часу для корекції ворожої, дефензивної та афективної агресивності (див. діаграму №4).

Діаграма № 4. Порівняння агресивності учнів ЕК та КК класів до і після проведення експериментальної роботи

9. Методичні розробки зразків використання включеної комплексної методики педагогічної корекції агресивності в учнів початкової школи на основі казкових сюжетів

Заняття №1

Мета: подолати бажання битися з іншими дітьми, зняти невербальну агресію, зайве м'язове і емоційне напруження, направити енергію дітей у потрібне русло.

Заняття проводилося на уроці малювання.

Казка "Маленьке Ведмежа"

Це трапилося в одній школі, в яку ходили різні звірята. Неподалік від цієї школи жив ведмедик. Ніхто із звірят з ним не дружив, тому що він завжди бився. Але йому було сумно постійно бути одному, і одного разу він вирішив підійти до звірят.

– Дивіться, до нас іде Ведмежа. Може, він буде нашим новим другом, – сказала Білочка.

– Але подивіться, – закричав Зайчик, – він зжав кулаки і збирається з нами битися!

– Ми не будемо з тобою дружити!

І вони залишили Ведмежа одного. Він відчув сором за те, що хотів битися з цими звірятами, і Ведмежа заплакало.

Наступного дня Ведмежа прийшов до звірят в школу і вже не стискав свої кулачки. Лисичка помітила, що він уже не хоче з ними битися і вирішили подружитися. Ведмежа і звірята почали разом гратися в різні веселі ігри, співати пісні та танцювати. А Ведмежа, граючись, подумав: "Я більше ніколи не буду стискати свої кулачки і битися. Як добре, що я розтиснув їх, і зрозумів сам, що погано бути забіякою". І від цієї думки Ведмежатко відчув себе щасливим.

Бесіда за ілюстрацією до казки

Дітям демонструється сюжетна картинка із зображенням бійки. Причина суперечки також має бути відображена у сюжеті ілюстрації. Пропонується скласти розповідь за картинкою: що відбулося? Що відчуває кожен учасник бійки? Що він намагається відстояти, довести в такий спосіб? Як по-іншому можна було вирішити суперечку?

Який вираз обличчя в кожного з зображених? Який внутрішній стан кожного учасника бійки, представленої на картинці? Чи все про їхній внутрішній стан можна довідатися за їхніми обличчями?

Вчитель постійно акцентує увагу дітей на почуттях, що виникли в учасників конфлікту при різних способах його вирішення. Що відчувають інші люди, коли зіштовхуються з агресивними проявами? Яке враження складається у них про агресивну людину? А що відчувають люди, якщо проблема вирішується іншим, доброзичливим способом (наприклад, коли ситуація переводиться з конфліктної в гумористичну)?

Головним підсумком бесіди повинен стати висновок про те, що агресивна поведінка людини викликає в інших негативні думки про неї. Зовнішні прояви сили ще не свідчать про внутрішню силу його характеру. Агресія може бути розцінена як нахабність, невихованість, відсутність сили волі —

невміння стримувати і контролювати себе. Крім того, навіть словами можна занадто жорстоко образити гарну людину, яка не заслуговує на це. Завжди потрібно запитати себе: що буде відчувати людина після ваших слів чи дій, а тому чи варто так діяти?

Отже, у нас завжди є вибір як чинити в тій чи іншій ситуації. Можна поводитися агресивно і викликати тим самим небажані наслідки; можна залишатися пасивним і байдужим, і тоді тебе просто не поважатимуть; а можна бути впевненим у собі і поводитися гідно, не опускаючись до бійки, не погіршувати свій авторитет і не заподіювати болю іншим – ні фізичного, ні морального. Але вибір цей у будь-якій ситуації має зробити сама людина.

Вправа "Кулачки"

(на ауторелаксацію і саморегуляцію)

Вчитель навчає дітей такій техніці: необхідно стати прямо, опустити руки уздовж тулуба; дуже сильно, до болю, зжати кулаки і потім дуже повільно їх розслабити. Звертається увага дітей на різницю між відчуттями у напруженому стані й у розслабленому. Так, при розслабленні кисті руки може відчуватися легке поколювання. Діти розповідають про свої відчуття.

Вчитель повідомляє дітям, що цей прийом дозволяє стримати перший імпульс, що спонукує до фізичної агресії. Ще більшого ефекту можна домогтися, якщо одночасно використовувати 2-3 прийоми. Наприклад, якщо раптово з'явилося бажання вдарити когось, можна використовувати вправу "Повітряна кулька" (глибокий подих) і "Порахуй до десяти". Чим більше технік одночасно використовується, тим швидше можна заспокоїтися, знайти більш конструктивний і гідний вихід із ситуації.

Заняття №2

Мета: корекція негативних емоцій, подолання страху, відпрацювання уміння впливати один на одного.

Заняття проводилося на уроці музики у процесі слухання п'єси з "Дитячого альбому" П.Чайковського "Баба Яга" (вчитель музики ЗНЗ № 29 Тополь Зінаїда Михайлівна).

Казка "Ведмежа і Баба Яга"

Я хочу розповісти один випадок, який трапився не так давно і запам'ятався всім тому, що це був незвичайний випадок.

Одного разу в одному лісі, де ростуть високі дерева, щебечуть птахи, а сонце приємно зігріває землю, гуляло Ведмежа. Він ішов у гості до своїх друзів, але, обійшов увесь ліс і нікого не знайшов.

«Як дивно. Куди всі могли подітися? — подумало Ведмежа. Можливо, вони граються на галявині? Піду подивлюся». І Ведмежа пішло далі. Незабаром він опинився на великій галявині, але і там нікого не знайшов. Раптом з гілки дерева до Ведмежати стрибнула Білочка і запитала: «Ти шукаєш своїх друзів? Я знаю де вони — їх заховала Баба Яга. Якщо ти знайдеш її, тоді ти допоможеш своїм друзям».

Ведмежа не дуже зраділо таким словам. "Як же я зустрінуся з Бабою Ягою, вона така страшна і може мене з'їсти», — так думало Ведмежа, і від цього йому стало зовсім погано.

У Ведмежати зовсім не залишилося сил. Але раптом він зрозумів, що якщо він не врятує друзів – цього не зробить ніхто. «Треба, так треба, – подумав Ведмедик, – я повинен подолати свій страх і йти до Баби Яги».

І от за деревами з'явилася хатинка, на порозі якої сиділа жінка. Ведмежа охопив жах і він сховався за кущем. «Ця жінка – Баба Яга, вона така зла. Зі мною трапиться щось жахливе», — думало Ведмежа. Але потім він згадав своїх друзів. «Ні, так справа не піде, треба прогнати свій страх, — сказало собі Ведмежа, зібрав усі свої сили, вийшов з кущів і попрямував до Баби Яги, яка сиділа на порозі.

— Хіба ти мене не боїшся? Адже я можу зробити з тобою все що завгодно! — прошепотіла вона і скрипнула жахливими жовтими зубами.

— Я хочу допомогти своїм друзям! Навіщо ти їх заховала? — спитало Ведмежа.

— Вони мені заважали спати своїми галасливими іграми, — відповіла Баба Яга.

— А чого ж ти зараз не спиш, адже в лісі тихо?

— Не можу, — сумно схлипнувши, відповіла Баба Яга, — всі пташки полетіли заспокоювати твоїх друзів, а я без їхніх пісень заснути не можу.

По обличчю Баби Яги потекла найсправжнісінька величезна сльоза. А за нею ще і ще. І от Баба Яга забула про Ведмежа і стала плакати на своє задоволення. Ведмежаті вже не було страшно, йому стало шкода цю жінку.

Ведмежа сказало їй: «Підемо відпустимо моїх друзів. І тоді пташки знов прилетять до твоєї хатинки і ти зможеш солодко заснути».

— Ти сміливий і зумів подолати свій страх, а таким я завжди допомагаю, — витираючи сльози, промовила Баба Яга і, крекчучи і стогнучи, увійшла до своєї хатинки.

А коли вона знов з'явилася, Ведмежа раптом побачило перед собою зовсім іншу жінку. На ній було красиве плаття і вона усміхалася. Тепер Баба Яга була зовсім не страшною, а дуже доброю.

— Я відпущу твоїх друзів, — сказала Баба Яга і змахнула руками. І відразу ж біля хатинки з'явилися друзі Ведмежати. Вони стали танцювати і покликали у свій хорівод Бабу Ягу, якій було весело, тому що її пташки знов повернулися до хатинки і співали разом з нею пісні. Потім Баба Яга пригостила Ведмежа та його друзів цукерками і вони знову стали танцювати. Бабі Язі це так сподобалося, що вона запросила Ведмежа з друзями до себе наступного дня.

А Ведмежа думало: «Виявляється, ця жінка — Баба Яга — не завжди буває злою і страшною. Іноді їй просто самотньо жити без друзів в лісі, і тому вона злиться і всіх лякає. Я її не

боюся, тому що тепер знаю, що Баба Яга добра і допомагає іншим. Я буду з нею дружити».

Бесіда «Наші страхи»

Вчитель запитує дітей, які почуття на картках (чи плакаті) найнеприємніші. Якщо діти, перелічуючи негативні емоції, не назвали страх, вчитель нагадує їм про нього. Коротко обговорюються особливості мимічної експресії даного емоційного стану, фізіологічні відчуття, що виникають при цьому (частішання пульсу, серцебиття; «мурашки по тілу», холодно і т.п.). Разом із учителем діти згадують фразеологізми, пов'язані з почуттям страху: «серце (душа) у п'яти пішло», «гусяча шкіра», «волосся сторчма», чи, навпаки, «встав як укопаний» і т.п.

Вправа "Наші емоції"

Для виконання даної вправи вчителю знадобиться набір із шести чи карток плакат зі схематичним зображенням різних емоційних станів людини, наприклад радість, страх, злість, смуток, провина, спокій. Схематичні зображення різних емоційних станів можна намалювати крейдою на дошці.

При роботі з картками пропонується серія завдань.

1 Назвати емоційні стани (почуття, настрої), зображені на картках.

2. Розділити аркуш паперу на дві половини і перемалювати схематичні малюнки так, щоб ліворуч були зображення емоційних станів, що дітям подобаються, а праворуч, які не подобаються. Після виконання завдання, діти по черзі називають емоційні стани, зображені ліворуч, потім - праворуч, і пояснюють, чому їм подобаються чи не подобаються ті чи інші емоції.

3. Визначити свій настрій, емоційний стан у даний момент, схематично зобразити його у своєму зошиті (або передати кольоровими плямами, лініями), і коротко пояснити причину того чи іншого стану.

Під час обговорення різних емоційних станів вчитель звертає увагу учнів на особливості миміки: форма очей і брів, губ, положення куточків рота.

Малювання на тему «Мій страх»

Після невеликої вступної бесіди вчитель просить дітей подумати, чого вони більше за все бояться і намалювати свій страх. Це може бути абстрактний малюнок чи зображення конкретного об'єкта страху, тривоги дитини. Малюнок виконується на окремому стандартному аркуші папера.

Коли виконання малюнків завершено, діти по черзі коротенько пояснюють, чого вони бояться і що вони зобразили. Після цього вчитель пропонує дітям розірвати аркуш з малюнком на дрібні шматочки і повідомляє, що тепер кожний з них перемиг свій страх, що їхнього страху більше не існує, тому що розірвані листочки потраплять у сміття, їх відвезуть на смітник, спалять там і від страхів дітей нічого не залишиться.

Заняття №3

Мета: сприяти згуртуванню дитячого колективу, навчити дітей погоджувати свої дії в невеличкій групі, розуміти почуття інших, надавати підтримку і співчуття.

Заняття проводилося у формі організованої перерви.

Казка "Пригоди Ведмедика"

Одного чудового сонячного дня маленьке Ведмежа йшло по лісу і побачило інших звірят: Лисичку, Зайчика, Вовченя, які весело бавились на зеленій галявині. Ведмедика теж захотілось погратися з ними і вони залюбки погодилися прийняти його в гру.

Але згодом звірята захотіли з'їсти Ведмежа, тому що він їм не сподобався. Ведмедик не тільки неправильно грався, але ще й голосно кричав і бешкетував. І коли він дізнався про їхні наміри, то злякався і втік. Вдома він про всі свої пригоди розповів мамі. Разом вони вирішили знову піти до звірят і з'ясувати, чому вони захотіли його з'їсти. Коли Лисичка все пояснила, маленьке Ведмежа зрозумів, що йому треба було спокійно гратися і нікому не заважати. Тільки тоді він зміг потоваришувати з іншими звірятами.

Рухлива гра "Добра тварина"

Вчитель тихим таємничим голосом говорить: "Встаньте, будь-ласка, у коло і візьміться за руки. Ми – одна велика, добра тварина. Давайте послухаємо, як вона дихає! А тепер подихаємо разом! На вдих – робимо крок уперед, на видих – крок назад. А тепер на вдих робимо два кроки вперед, на видих – два кроки назад. Вдих – два кроки вперед. Видихнув – два кроки назад. Так не тільки дихає тварина, так само чітко і рівно б'ється її велике добре серце. Стукіт – крок уперед, стукіт – крок назад і т. д. Ми усі беремо подих і стукіт серця цієї тварини собі".

Гра «Літак»

«Хто з вас літав літаком? Що тримає літак у повітрі? Чи хоче хтось із вас бути маленьким літачком? Інші діти допомагатимуть літачку літати».

Один із дітей (за бажанням) лягає животом униз і розводить руки в сторони, як крила літака. З кожного боку від нього стає по три дитини. Нехай вони присядуть і просунуть руки під його ноги, живіт і груди. На рахунок «три!» вони одночасно встають і піднімають «літачок» із поля.

Так, тепер можна тихенько поносити «літачок» по класу. Коли він відчує себе впевнено, нехай заплющить очі, розслабиться, політає колом і знову повільно приземлиться.

Етюд "Посмішка по колу"

Після цього всі беруться за руки і "передають посмішку по колу": кожна дитина повертається до свого сусіда справа чи ліворуч, бажає йому щось гарне і приємне, посміхається йому, той посміхається наступному сусіду і т. д. При цьому можна образно "узяти посмішку" у з'єднанні долоні і дбайливо «передавати» її по колу, з рук у руки.

Заняття №4

Мета: навчитися розпізнавати і вербалізувати свої почуття, розуміти почуття інших, навчити виражати словами свій стан і повідомляти про нього іншим, висловити всі образи, зняти розчарування, знизити емоційну напругу.

Заняття проводилося як тематична класна година.

"Казка, про їжачка, який хотів, щоб на нього звертали увагу"

Далеко-далеко, за морями, за горами, за високими лісами, у дрімучій гущавині була маленька затишна галявина. На цій галявині жили різні звірі: білки, зайці, мавпи, папуги і навіть маленький гіпопотам. Серед них був один їжачок на ім'я Вася, який дуже пишався своїми колючками.

Був цей їжачок Вася несхожий на інших. Більш за все йому подобалося, коли на нього звертали увагу. Хотілося їжачку, щоб тільки на нього завжди дивилися, тільки його всі слухали.

Встане він уранці, зніме піжаму і закине подалі, а мама потім шукає і лається: «Куди ти її подів». Хоча й кричить, а все ж таки на нього.

Приходить він на уроки до білки-вчительки. Тільки починає вона що-небудь розповідати, їжачок як захрюкає гучно-гучно. Всі сміються, на нього дивляться, а вчителька його за комір і з галявини виганяє.

Потім до дітей йде. Там курінь будували. Зайде їжачок з одного боку, з іншого – ніхто на нього не дивиться. Як розмахнеться тоді він – і ногою прямо по куріню. Дівчатка плачуть, а хлопчики кулаки стискають – битися з ним хочуть.

І так щодня. І все начебто добре, але стало таке життя їжачку набридати. Увагу звертають – це приємно. Але лають багато – від цього сумно. З такими сумними думками, ввечері, наш їжачок ліг спати.

І от приснився їжачкові сон. Ніби величезний чарівник у плащі, розшитім золотими нитками, прилетів до нього і говорить: «Слухай їжачок! Я буду тебе перетворювати!»

Злякався їжачок, запищав: «Ні, не треба мене, ні... ні...».

"Не бійся», – посміхнувся чарівник, – краще послухай, як я хочу зробити. Я відправлю тебе у два світи, спочатку в один, а потім в інший. В одному з них ти буваєш часто і сам, в іншому – не бував ніколи. Коли повернешся, – скажеш мені, де тобі більше сподобалося».

Змахнув чарівник яскраво-жовтою паличкою, зашипіло все навколо і... опинився їжачок в небаченому царстві. І головне те, що сам він якось по-дивному поводить: допомагає всім, слухає уважно, що говорять йому, чужого не ламає, а, навпаки, лагодити допомагає. І увагу на нього за це звертають — так, що навіть соромно трохи. Приємно їжачку, приємно і всім навколо. Хвалять все їжачка, говорять про нього, а йому — наче весь час по голівці гладять.

Тут раптом все змінюється, тріск, шипіння, майнув перед очима чарівник в мантії, і от... інший світ. Тут усе навпаки. Як в житті. Так само всі на їжачка дивляться, проте, наприклад, шкоду зробив він або побив когось, або хрюкає голосно. І лають його, і лають. А під кінець усі: мама, тато, вчителька, сусідка, родичі, однокласники всім разом оточили його. Кожний про своє кричить, нічого їжачку незрозуміло, проте знає він, що кожному з них щось він зробив не так. Крок назад. Ще крок. Відступає їжачок, звірята на нього. Ще крок і неначе до чорної ями падає їжачок, тільки чуто крик: «Не хочу-у-у тут бути!».

Прокинувся їжачок. Зіскочив з ліжка і пригадав свій сон. І лише захотілося закинути йому подалі свою піжаму так, щоб мама потім шукала і лаялася на його, їжачок подумав: «А що коли я навпаки зроблю. Як в першому світі вві сні?»

Так і вийшло. Склав їжачок нічний одяг на стільчика і на маму чекає. Мама прийшла, вже готова лаятися і... лише руками сплеснула: “Який ти молодець!». Приємно стало їжачку. Почухав він ліву передню голку і вирішив сьогодні на цьому не зупинятися.

Відправився він на галявину. А там учителька-білочка звірят учила. Підкрався він тихо і став чекати. Питає білка: «Скільки буде п'ять помножити на три». Звірята гав ловили, а їжачок першим встиг. «П'ятнадцять!» — радісно вигукнув він. «Ось, дивіться», — сказала білка, — вчіться всі, як уважно треба слухати». Ще приємніше стало їжачку. І от, коли урок скінчився, пішов він на шкільний двір.

А там вже новий курінь будується. Підійшов він тихо, доторкнувся до плеча ведмедика і прошепотів:

– Можна з вами погратися?

Глянув на нього ведмедик і пробурчав незадоволено:

– Ну гаразд вже, грай.

Став їжачок разом з дітьми курінь робити і раптом у нього так красиво вийшло, що скоро всі звірі свою роботу покинули і лише дивилися на нього. «Здорово! А ми й не знали, що ти так вмієш!» – лунало з усіх сторін. «Я і сам не знав», – збентежено відповідав їжачок.

Коли настів вечір, стомлений, але задоволений їжачок повернувся додому. А вдома на нього чекав пиріг. «Ти думаєш, я не помітила, що з сьогоднішнього дня ти став зовсім іншим», — ласкаво сказала мама. — Я думаю, це треба відсвяткувати». Їжачок не заперечував. Смакуючи товстелезний шматок пирога, він ще раз подумав: «Як добре, коли на тебе звертають увагу за щось гарне».

Гра «Камінчик у черевіку»

Діти сідають у коло і вчитель питає: «Діти, чи траплялося так, що вам у черевик попадав камінчик?» Між собою, по колу, діти діляться, як це відбувалося. Далі вчитель запитує: «Чи траплялося так, що ви не витрушували камінчик, а повернувшись додому, просто знімали черевіки? А уранці, засунувши ногу в черевик, ви раптово відчували біль, натрапивши на камінчик. І маленька проблема ставала великою прикрістю».

Діти висловлюють враження від такої події.

«Коли ми сердимось, чимось стурбовані, схвильовані, нами це сприймається як камінчик у черевіку. Якщо ми одразу відчуємо незручність і витягнемо його звідти, нога залишиться неушкодженою. А якщо залишимо камінчик на місці, то в нас можуть виникнути проблеми. Тому корисно говорити про свої камінчики-проблеми зразу, як тільки-но ви їх помітите. Домовимось так: як тільки хтось із вас скаже «у мене камінчик у черевіку», ми всі зрозуміємо, що вам щось заважає, і зможемо поговорити про це. Подумайте, чи не відчуваєте ви зараз якогось незадоволення, чогось такого, що заважало б вам. Якщо так, то скажіть, наприклад: «У мене камінчик у черевіку. Мені не подобається, що Олег штовхає мене». Якщо ні, то можете сказати:

«У мене немає камінчика в черевіку». Діти по колу описують свої відчуття. Окремі «камінчики», про які вони говорять, корисно обговорити в колі. У цьому випадку кожний, хто захоче, пропонує ровеснику спосіб, як позбутися «камінчика».

Бесіда «Мої добрі справи»

Вчитель пропонує дітям згадати, які гарні вчинки, добрі справи вони колись зробили.

Аналізується, що відчували люди, яким було зроблено добро, і що відчували при цьому діти. Усі разом замислюються над питанням: що заважає нам робити більше добрих справ?

Кожна дитина одержує домашнє завдання:

1) зробити добрі справи для кого-небудь з рідних, знайомих чи друзів, нужденних і тихенько розказати про це лише вчительці, а не всім, тому що добро – це чарівна таїна;

2) зобразити на малюнку свої добрі справи (кількість малюнків не обмежена – чим більше, тим краще) і принести малюнки на останню зустріч.

Вправа «День народження»

Лічилкою з числа учасників вибирається іменинник. Усі діти мімікою, жестами дарують йому подарунки, висловлюють найкращі побажання. Потім самому імениннику пропонується згадати, чи кривдив він когось, за що, і виправити це. Діти додають побажання, пов'язані з виправленням недоліків, що сам іменинник не назвав і, можливо, не помічає за собою.

Після цього дітям пропонується пофантазувати і придумати майбутнє іменинника. Дана вправа сприяє згурпуванню дітей, дає їм можливість висловити всі образи, зняти розчарування. Крім того, діти допомагають один одному окреслити зону найближчого розвитку, авансуючи бажану характеристику особистості.

Заняття №5

Мета: допомогти дітям, що відчують труднощі у спілкуванні, набути впевненості і відчутти себе частиною колективу; корекція заниженої самооцінки окремих учнів.

Заняття проводилося як продовження попередньої тематичної класної години.

Казка "Про їжачка Вітю"

В одному лісі під старою сосною жив їжачок Вітя. Він був маленьким сірим їжачком, мав безліч колючок на спині, і тому ніхто не хотів з ним дружити.

– Погляньте, який у мене гарний і пухнастий хвіст! Чи можу я дружити з такою сірою колючкою як ти? – казала їжачку лисичка.

– Ти надто малий, я можу випадково розтоптати тебе однією лапою, – бурчав ведмідь.

– У тебе ж немає ні голосу, ні слуху, – співав йому соловей.

Маленькому їжачку було дуже неприємно чути такі відгуки. Він довго сидів на березі річки і дивився на своє відображення у воді. "Але чому я такий маленький, такий колючий, чому зі мною ніхто не хоче дружити?" – заплакав їжачок.

Та одного разу їжачок Вітя йшов по доріжці, як раптом біля нього пробігла лисичка. Він помітив, що за нею женеться мисливець зі зброєю. Їжачку стало страшно. Але не дивлячись на це, він, не роздумуючи, згорнувся клубком і кинувся мисливцю під ноги. Мисливець зачепився і впав. І поки він підводився, лисичка встигла втекти, а їжачок поспішив сховатися під кущем.

– Дякую тобі, їжачок! Ти дуже сміливий і хоробрий. Адже всі в лісі злякалися і поховалися в норки. Ніхто не спромігся мені допомогти, а ти не злякався і врятував мене. Ти справжній друг! – сказала лисиця.

З того часу в їжачка з'явилося багато друзів. Адже справжній друг – це не той, у кого розкішний хвіст чи найкращий голос. Справжній друг – це той, хто не покине тебе в біді та не відійде в бік, коли потрібна допомога.

Гра "Дракон"

Гравці стають у лінію, тримаючи за плечі один одного. Перший учасник – "голова", останній – "хвіст". "Голова" має

дотягтися до "хвоста" і доторкнутися до нього. "Тіло" дракона нерозривне. Тільки-но "голова" схопила "хвоста", вона стає "хвостом". Гра продовжується доти, доки кожен учасник не побуває в двох ролях.

Вправа «Увага до інших»

Один з дітей сідає спиною до інших. У даному варіанті вправи він має детально описати поведінку одного з учасників. Можна запропонувати описати поведінку дитини упродовж сьогоднішнього дня (дня проведення заняття), розкриваючи всю - послідовність подій. Потім діти міняються. Вправа продовжується, поки не буде описана поведінка кожного учасника.

Одержуючи оцінку навколишніх, діти вчаться стежити за своєю поведінкою, розвиваються навички самоконтролю, а - також уважність до навколишнього.

Вправа «Найкраще»

Один учень сідає в центр кола, а всі інші по черзі називають найкращі риси його характеру. Спочатку висловлюється все найкраще про агресивну дитину, потім про учня, що має «середнє» положення в класі, потім - про «ізольованих» і дітей з низькою самооцінкою. Ця вправа дає можливість усім дітям повному глянути на інших і сприяє корекції самооцінки.

Заняття №6

Мета: навчити стримувати себе, не виявляючи зайвої агресії, зняти вербальну агресію, допомогти дітям відреагувати гнів у прийнятній формі.

Заняття проводилося на уроці позакласного читання.

Казка про двох братів і сильну волю

Дуже давно в одній далекій країні жили-були два брати. Вони жили дружно і все робили разом. Обоє брати хотіли стати героями.

Один брат говорить: "Герой має бути сильним та сміливим" і почав тренувати силу та спритність. Він піднімав важкі камені, лазив по горах, плавав у бурхливій річці. Інший брат казав, що герой повинен бути завзятим і наполегливим, і став тренувати силу волі: коли йому хотілося кинути роботу, він доводив її до

кінця, коли йому хотілося з'їсти на сніданок пиріг, він залишав його на вечерю. Він навчився говорити "ні" своїм бажанням.

Минав час, брати вирости. Один із них став найсильнішою людиною в країні, а інший – найзавзятішим і наполегливішим, він став людиною сильної волі.

Одного разу трапилося горе: на країну напав страхітливий Чорний Дракон. Він забирав худобу, підпалював будинки, крав людей.

Брати вирішили врятувати свій народ. "Я піду та вб'ю цього Дракона", – сказав перший брат. "Спочатку треба дізнатися, в чому його слабкість", – відповів другий брат. "Мені не потрібно знати, в чому його слабкість, – відповів силач, – головне, що я сильний".

Він пішов до високої гори, на якій стояв замок Чорного Дракона. "Гей, Дракон! Я прийшов, щоб перемогти тебе! Виходь на бій!" – закричав силач. Ворота замка відкрились і назустріч йому вийшов страшний Чорний Дракон. Його чорні крила закривали небо, його очі горіли як факели, а з пащі палав вогонь. Побачивши чудовиська, силач відчув, як страх полонить його серце. Він почав повільно задкувати, але Дракон, махнувши хвостом, перетворив його в камінь.

Дізнавшись про те, що трапилося з силачем, його брат вирішив, що прийшла його черга поборотися з Драконом. Але як його перемогти? І він вирішив порадитися з мудрою Черепахою, яка жила на іншому кінці землі.

Дорога до черепахи проходила через три небезпечних королівства. Першим було королівство хочукалок. У людини, яка потрапляла в це королівство, відразу виникало безліч бажань: мати гарний одяг, дорогі прикраси, іграшки та ласощі, але тільки вона вимовляла слово "хочу", як відразу ж перетворювалася на хочукалок і назавжди залишалася в цьому королівстві. У нашого героя також з'явилося багато бажань, але він зібрав усю свою волю і сказав їм "ні". Тому йому вдалося вийти з цієї країни.

Наступним на його шляху було королівство тикалок, жителі якого весь час один одного смикали і відволікали від справ,

тому в цій країні ніхто нічого не міг робити: ні працювати, ні відпочивати, ні вчитися. Нашому герою теж захотілося посмикати інших за руки і чіплятися до перехожих, але він знову згадав про свою волю і не зробив цього. І добре зробив, бо інакше він би залишився в цьому королівстві назавжди.

І нарешті, третім на його шляху виявилось найстрашніше королівство – королівство якалок. Як тільки він зайшов у це королівство, йому відразу ж закортіло сказати: "Я найрозумніший", "Я найхоробріший", "Я найгарніший", "Я самий-самий..." І тут йому знадобилася сила волі, яку він тренував багато років. Він мовчки пройшов і це королівство і сказав мудрій черепаці:

– Добрий день, Мудра Черепахо! Я прийшов до тебе за порадою. Будь-ласка, підкажи, як мені перемогти Чорного Дракона.

– Здолати Чорного Дракона може тільки людина з сильною волею, – відповіла Черепаха. – Ти пройшов три королівства, значить ти зможеш зробити це. Чим сильніша воля людини, тим слабший Дракон. Іди, ти переможеш!

Наш герой відправився в дорогу. Він підійшов до воріт замку, в якому жив Чорний Дракон, і викликав його на бій. Дракон розправив свої чорні крила і пішов назустріч сміливцю. Героєві стало страшно, але він поборов свій страх, залишився стояти на місці, не відступаючи ні на крок. Аж раптом чудовисько почало зменшуватись, він ставав усе меншим і меншим, поки зовсім не зник. Черепаха сказала правду: чим сильніша сила волі, тим слабкіший злий Дракон.

Як тільки Дракон зник, розсипався і його замок, а назустріч герою вибігли живі та здорові мешканці країни, серед яких був і його брат. З тих пір вони жили щасливо. Так сильна воля допомогла герою перемогти зло.

Бесіда «Як ми говоримо «Ні»

Вчитель разом з дітьми роблять висновок про те, що іноді буває корисніше рішуче сказати «ні», ніж починати збуджено коментувати своє невдоволення. Це допомагає продемонструвати наполегливу й рішучу поведінку, чітку позицію і не по-

гіршувати відносин з іншими. Крім того, аргументована - відмова дозволяє показати неможливість виконання прохання.

Вправа «Дерево» (на саморегуляцію)

Діти стають у коло на деякій відстані один від одного. Кожен учень сильно надавлює п'ятами на підлогу, руки стискає в кулачки, міцно зчепивши зуби. Ведучий говорить, звертаючи до кожного: "Ти — могутнє, міцне дерево, у тебе сильні корені, і ніякі вітри тобі не страшні. У складних життєвих ситуаціях, коли на душі "скребує кішки", хочеться чи плакати, чи битися, — стань сильним і могутнім "деревом", скажи собі, що ти сильний, у тебе усе вийде, і усе буде добре. Це поза упевненої людини".

Потім діти беруться за руки і піднімають їх вгору, продовжуючи надавлювати п'ятами на підлогу. «Ми разом — велика сила. Самотньому дереву важко в негоду; набагато легше, якщо це цілий гай. Разом нам не страшні ніякі негоди». Після цього вчитель пропонує дітям розслабитися, перестати надавлювати п'ятами на підлогу, різко струснути руками, розслабити м'язи обличчя.

Гра "Так" – діалог, "Ні" – діалог

«Так»-діалог. Двоє учасників групи сідають у центр кола і починають діалог. Один з них говорить будь-як фразу: про погоду, про прочитану книгу, поступово переходить до висловлень про значущі для співрозмовника події, людей, їхні риси характеру. Другому гравцю необхідно відразу ж відгукуватися, виражаючи свою згоду з усім, що говорить перший. Головне – погоджуватися в усьому.

Інші діти стежать за тим, щоб другий учасник діалогу не почав заперечувати першому. Іноді зробити це буває дуже нелегко, адже це усього лише гра, а в житті таке тренування може допомогти стримати себе, не виявити зайвої агресивності.

«Ні»-діалог. Ця гра аналогічна попередній, але завдання протилежне – другий учасник діалогу не повинний - погоджуватися з першим ні в якому разі. Під час цієї гри діти вчаться чемно та наполегливо заперечувати і відмовляти іншим

людям, обґрунтовуючи співрозмовникові причину відмови, щоб він не образився.

Заняття №7

Мета: переборювання негативного настрою, навчити дитину розуміти себе, відчувати своє тіло, розпізнавати свій емоційний стан і керувати ним; дати можливість подивитися на себе очима інших, побути на місці того, кого вони самі кривдять, не задумуючись про це.

Це заняття проводилося як фрагмент спільних зборів мам, бабусь і дітей напередодні свята Восьмого березня.

Гномик

Ця цікава пригода трапилася в одній сім'ї казкових гномів. Вони жили дружно, але іноді дорослі сварили і карали Маленького Гномика.

Одного разу мама виходила з дому й наказала гномику: "Веди себе добре. Я скоро повернуся". І гномик залишився вдома один. Награвшись в улюблені ігри, він став ходити по квартирі. В одній із кімнат Гномик помітив мамину вазу, на якій не блищало сонце через пил. "Яка гарна ваза. Треба вимити її від бруду", – подумав Гномик. Він узяв стільчик, став на нього, потягнувся до вази... Аж раптом стілець захитався, ваза випала з рук Гномика і... розбилась.

Коли прийшла мати і все побачила, вона накричала на Гномика, відлупцювала і покарала його. Адже вона не знала, що Гномик лише хотів витерти пилюку і тим самим порадувати її.

Гномик відчув образу і злість на маму. "Ваза розбилася випадково. Я хотів зробити приємне ненці, а вона... Хочу, щоб її не було. Хочу залишитись один у всьому світі", – так подумав Гномик і заплакав. Декілька сльозинок упали на книгу з картинкою чарівника. І раптом з книги почувся таємничий голос: "Я все знаю, – сказав чарівник із книги, – ти відчуваєш велику образу на маму і хочеш, щоб її не було, бо вона несправедливо покарала тебе. Зараз я змахну чарівною паличкою і ти залишишся один, а мами не буде..."

Так і трапилось. Мама зникла. Гномик ходив по дому один і невдовзі відчув, що йому зовсім самотньо від того, що поруч немає мами. І він захотів повернути її, але як же це зробити?

Гномик зрозумів, що треба простити маму. І як тільки з серця зникла образа і злість на маму, вона знову опинилася вдома. В домі заграла музика і вони почали весело танцювати. Потім вони разом пішли відпочивати в парк, їли багато різних солодошів, каталися на каруселях.

А гномик подумав: "Як добре, що я пробачив маму! Адже вона любить мене, і я буду завжди знаходити в собі сили прощати її, тому що вона – моя мама".

Етюд "Я у гніві"

Вчитель пропонує дітям згадати ситуацію, коли вони були не просто злі, а розгнівані, відчуті свій гнів і зобразити себе в гніві. Після виконання завдання обговорюється, які фізичні характеристики супроводжують вираження гніву: почервоніння шкіри обличчя, частішання пульсу, нелюдська міміка і т.д. Потім дітям пропонують подивитися на себе в дзеркало в момент експресії гніву, щоб побачити себе з боку, ніби очима інших людей. Яке враження справляє розгнівана людина? Як висновок вчитель резюмує: "У момент, коли ви розгнівані, не зайвим буде згадати своє відображення у дзеркалі та уявити, як ви виглядаєте з боку"

Вправа "Зупинися і подумай"

(на ауторелаксацію і саморегуляцію)

Вправа припускає використання візуальних образів для розслаблення. Діти молодшого шкільного віку легко навчаються цій техніці, тому що їм властиве наочно-образне мислення.

Для виконання вправи необхідно глибоко зітхнути, набрати більше повітря і стиснути тіло наскільки це можливо (кулаки, руки сильно притискаються до тіла, ноги впираються у підлогу і т.д.). Після цього починається розслаблення, що супроводжується повільним видихом. При цьому випускати повітря і розслаблюватися необхідно мовби зверху вниз: від верхівки голови до ступнів ніг.

Потім дітям пропонується згадати людину, на яку вони дуже розсердилися. Вправа повторюється, при цьому потрібно уявити, як увесь гнів повільно спускається від верхівки голови через тіло й іде через ступні. Вчитель говорить дітям: "Зараз ви стоїте в калюжі свого гніву. Відійдіть убік, вийдіть з неї. Тепер ви позбулися свого гніву, ви спокійні, зібрані, стримані і можете без негативних емоцій поговорити зі своїм кривдником".

Заняття №8

Мета: зняти негативні настрої і відновити сили, зняти м'язову напругу рук, допомогти дітям переключитися на активну діяльність після тривалої роботи сидячи.

Заняття проводилося на уроці природознавства.

Казка "Ведмежа і Старий Гриб"

Жив собі на світі ведмедик, але він був вже не маленький, адже ходив у третій клас. Взагалі йому подобалося ходити в школу заради перерв. На перервах він бігав з іншими ведмежатами наввипередки, перекидався з їжачками, смикав білочок за хвости.

Але коли починався урок, школа ставала для нього нестерпними тортурами. Ви думаєте, що він був безглуздий або ледачий, але це не так. Спочатку він завжди слухав, робив, що йому говорили, а потім йому раптом ставало нудно, і тоді він дивився у вікно на птахів, заздрив їм і думав: "От добре їм, літають туди-сюди, все бачать, і робити нічого не треба. От би стати птахом..." Тоді Ведмежа піднімало руку і просилося вийти, щоб трохи побігати по школі, або намагався тихо залізти в портфель. Так було завжди.

Одного разу вчителька дуже розгнівалася на Ведмежа, навіть стала голосно лаятися, чого не робила ніколи. І білочки раптом як заторохтять всі разом: "Як же ти набрид, Ведмежа, сам не вчишся і іншим заважаєш!"

Ведмежа затулило лапами вуха і побігло геть з класу. Довго він біг до лісу, не розбираючи дороги, зупинився у гущавині, сів на пеня і гірко заплакав. Сльози капали на землю. Навколо пня, на якому він сидів, утворилася величезна калюжа.

Сльози Ведмежати розбудили Гриба-боровика, господаря лісу. Попирхуючи і струшуючи з себе краплі, Гриб виліз із-під землі. "Здається, дощ починається", – сказав Гриб і відкрив парасольку. Потім він подивився в небо і побачив сонце: "Дивно, такий сильний дощ і таке яскраве сонце". Але тут він обернувся і побачив Ведмежа, що невтішно плакало. "Ти чого це тут вогкість розводиш?!"

Ведмежа спочатку дуже злякалося Гриба, але придивився і зрозумів, що Гриб добрий, старий і, напевно, мудрий. Ведмежа розповіло Грибові про своє лихо і про те, як розсердив вчительку, і про те, як всі шипіли, гарчали і лаялися на нього.

Гриб дійсно був дуже мудрим. Він подумав і сказав: "Ну гаразд, гаразд, припини ревище. Я знаю, як твоєму горю допомогти. Є таке чарівне замовляння, яке будь-яку справу робить такою цікавою і не дозволяє від неї відірватися. От як тільки ти помічаєш, що тобі стало важко, нудно і нецікаво, скажи про себе три рази старовинне замовляння "Фанті-санті-манті-чих", то й одразу ж все зміниться".

Поки Ведмежа йшло додому, він увесь час повторював замовляння, щоб не забути ані слівця.

Вранці він швидко зібрався і дуже поспішав до школи, так, що навіть здивував маму-ведмедицю, йому дуже хотілося перевірити, подіє замовляння чи ні.

Першим уроком цього дня була математика. Звірята вирішували задачки і приклади. Ведмежа зробило два приклади, а задача ніяк не виходила, і раптом він помітив, що очі його дивляться у вікно, на птахів, і думає він зовсім не про задачу. Тоді він швидко три рази підряд вимовив про себе старовинне замовляння. Не помітило Ведмежа, як знову зосередилося на умові задачі. Він так зрадив, коли вирішив задачу не найостаннішим у класі, як це бувало завжди. "А замовляння діє! Спасибі тобі, Гриб-боровик", – радісно думало Ведмежа. Те ж саме повторилося і на наступних уроках. А в кінці дня вчителька навіть похвалила Ведмедика.

Весь наступний тиждень замовляння допомагало йому. І незабаром він став виконувати завдання майже найпершим.

Вчителька хвалила його, говорила, що він дуже здібний. Одного дня на перерві білочки сказали йому, що тепер він найкращий учень і що з ним дуже приємно дружити. А у щоденнику у Ведмежати часто з'являлися гарні оцінки, чому дуже раділи батьки. "Як же приємно і добре вчитися і завжди встигати", – думало Ведмежа.

Гра «Тух-тібі-дух»

«Я скажу вам по секрету особливе слово. Це чарівне замовляння проти поганого настрою, образ і розчарувань. Щоб воно подіяло по-справжньому, необхідно зробити таке. Зараз ви почнете ходити по кімнаті, ні з ким не розмовляючи. Як тільки вам захочеться поговорити, зупиніться напроти одного з учасників, подивіться йому в очі і тричі дуже сердито вимовте чарівне слово: «Тух-тібі-дух». Потім продовжуйте ходити по кімнаті, час від часу підходьте до кого-небудь і говоріть чарівне слово. Щоб воно подіяло, потрібно дивитися в очі людини, яка стоїть перед вами.

У цій грі закладений комічний парадокс. Хоча діти повинні вимовляти слово «Тух-тібі-дух» сердито, вони не можуть не сміятися.

Вправа "Скинь утому" (на ауторелаксацію)

Діти стають у вільне коло. Вчитель пропонує їм розставити широко ноги, зігнути їх в колінах, зігнути тіло і вільно опустити руки, розправити пальці, схилити голову до грудей, відкрити рот. Після цього спочатку покачатися в сторони, вперед, назад, а потім різко струснути головою, руками, ногами, тілом. Вчитель говорить, звертаючись до кожного: "Ти струсив усю втому. Щось ще залишилося? Тоді повтори ще раз."

Ми запропонували окремі зразки методичних розробок корекційних "занять", яких у формульованому експерименті було проведено набагато більше упродовж січня – квітня 2005 року. У I семестрі 2004-2005 навчального року тривала діагностична робота з учнями і підготовча робота з учителем і батьками. Для останніх були проведені тематичні батьківські збори, індивідуально-роз'яснювальна робота про причини

агресивності їхньої дитини й правила спілкування і взаємодії з нею у повсякденному родинному житті.

10. Додатковий методичний матеріал для педагогічної корекції агресивності у молодших школярів

У психологічній літературі пропонуються цікаві корекційні етюди, вправи та ігри, які можна з успіхом використовувати у своїй парктичній діяльності [1; 7; 8; 9].

Гра «Обізвалки»

Мета: зняти вербальну агресію, допомогти виплеснути гнів у справедливій формі.

Передаючи м'яч по колу чи іншим способом, діти називають один одного необразливими словами. Заздалегідь обговорюється, якими обізвалками можна користуватися. Це можуть бути назви овочів, фруктів, грибів, меблів тощо. Звертання може звучати так: «А ти, Сашко, морквинка». Нагадайте, що це гра, тому ображатися не варто. У заключному колі обов'язково всі говорять що-небудь приємне, наприклад: «А ти, Сашко, сонечко». Варто проводити гру у швидкому темпі.

Гра корисна не тільки для агресивних, але і для вразливих дітей.

Гра «Торбинка для галасу»

Мета: та сама, що і в попередній грі. По черзі або за бажанням діти підходять до вчителя і якнайгучніше кричать у спеціальну торбинку. Після уроку або гри вони можуть «забрати» свій галас назад.

Діти не завжди обмежуються словесною реакцією на події, іноді застосовують кулаки. У таких випадках варто вчити їх справлятися зі своєю фізичною агресією.

Гра «Два барани»

Мета: зняти невербальну агресію, зайве м'язове й емоційне напруження.

Учасники гри розбиваються на пари, широко розставляють ноги, схиливши тулуб, упираються долонями і лобами один в одного. Учитель читає текст: «Рано вранці, два барани...». Завдання – протистояти один одному, не сходячи з місця,

якомога довше. Педагог стежить за «технікою безпеки», щоб «барани» не розбили лоби.

Подібним чином можна проводити гру «Штовхалки», де діти впираються тільки долонями і намагаються зрушити один одного з місця або штовхаються однією рукою чи спиною.

Гра “Попроси іграшку”

Мета: навчити дітей ефективним способам спілкування.

Група поділяється на пари, один з учасників пари (учасник 1) бере в руки який-небудь предмет, наприклад, іграшку, олівець, зошит. Інший учасник (учасник 2) повинен попросити цей предмет. Інструкція учаснику 1: “Ти тримаєш у руках іграшку (олівець, зошит), що дуже потрібна тобі, але вона потрібна і твоєму приятелю. Він буде в тебе її просити. Постарайся залишити іграшку в себе і віддати її тільки в тому випадку, якщо тобі дійсно захочеться це зробити”. Інструкція учаснику 2: “Підбираючи потрібні слова, постарайся попросити іграшку так, щоб тобі її віддали”. Потім учасники 1 і 2 міняються ролями.

Гра “Рубання дров”

Мета: допомогти дітям переключитися на активну діяльність.

Скажіть наступне: “Хто з вас хоч раз рубав дрова чи бачив, як це роблять дорослі? Покажіть як потрібно тримати сокиру. У якому положенні повинні знаходитися руки і ноги? Станьте так, щоб навколо залишилося небагато вільного місця. Будемо рубати дрова. Поставте шматок колоди на пень, підніміть сокиру над головою і із силою опустіть її. Можна навіть скрикнути: “Ха!”. Для проведення цієї гри можна розбитися на пари і, потрапляючи у визначений ритм, ударяти по одній цурці по черзі.

Гра “Головом’яч”

Мета: розвивати навички співробітництва в парах і трійках, навчити дітей довіряти один одному.

Скажіть наступне: “Розбийтеся на пари і лягайте на підлогу один напроти одного. Лягти потрібно на живіт так, щоб

ваша голова була поруч з головою партнера. Покладете м'яч точно між вашими головами. Тепер вам потрібно його підняти і встати самим. Ви можете торкатися м'яча тільки головами. Поступово піднімаючись, встаньте спочатку на коліна, а потім на ноги. Пройдіться по кімнаті”.

Гра "Очі в очі"

Мета: розвивати в дітях почуття емпатії, настроїти на спокійний лад.

"Діти, візьміться за руки зі своїм сусідом по парті. Дивіться один одному тільки у вічі і, відчуючи руки, спробуйте мовчки передавати різні стани: "я сумую", "мені весело, давай грати", "я розсерджений", "не хочу ні з ким розмовляти" і т.д. Після гри обговорюється з дітьми, які стани передавалися, які з них було легко відгадувати, а які важко.

Гра "Маленька примара"

Мета: навчити дітей виплеснути в прийнятній формі гнів, що накопичився.

"Діти! Зараз ми з вами будемо грати роль маленьких добрих примар. Нам хотілося побешкетувати і трошки налякати один одного. Після мого оплеску ви будете робити руками от такий рух (педагог піднімає зігнуті в ліктях руки, пальці розчепірені) і вимовляє страшним голосом звук "У". Якщо я буду тихо плескати, ви будете тихо вимовляти "У", якщо я буду голосно плескати, ви будете говорити голосно. Але пам'ятайте, що ми – добрі примари і хочемо тільки злегка пожартувати.

Гра "Сопілочка"

Мета: розслаблення м'язів обличчя, особливо навколо губ.

"Давайте пограємо на сопілочці. Неглибоко вдихніть повітря. Піднесіть сопілочку до губ. Починайте повільно видихати, і на видиху спробуйте витягнути губи в трубочку. Потім почніть спочатку. Грайте! Який чудовий оркестр!"

Гра "Бійка"

Мета: розслабити м'язи нижньої частини обличчя і рук.

"Ви з другом посварилися. От-от почнеться бійка. Глибоко вдихніть, міцно-преміцно стисніть щелепи. Пальці рук

зафіксуйте в кулаках, до болю вдавить пальці в долоні. Затамуйте подих на кілька секунд. Задумайтеся: а може, не варто битися? Видихніть і розслабтеся. Ура! Неприємності позаду!"

Етюд "Слухаємо себе" (вправа на ауторелаксацію)

Дітям пропонується сісти в зручній позі, протягом 1-2 хвилин закрити очі, розслабитися і "прислухатися до себе", як би "заглянути в себе" і подумати, що кожний відчуває, який у нього настрій. У цей час вчитель малює крейдою на чи дошці використовує заздалегідь приготовлений плакат зі схематичними зображеннями різних емоційних станів людини: радості, злості, страху, смутку, здивування, спокою. Потім вчитель повідомляє дітям, що їм потрібно, не відкриваючи очі, по черзі розповісти, як він себе відчуває, який у нього настрій. Після короткої розповіді кожного учасника вчитель пропонує дітям відкрити очі та подивитися на схематичне зображення різних емоційних станів. Разом з керівником обговорюються особливості мимічної лицьової експресії в кожному випадку: положення і форма брів, куточків рота, очей тощо.

Вправа дозволяє діагностувати емоційне самопочуття учасників групи, ступінь прийняття ними форми і методів роботи в ній. Потім вчитель просить дітей у своїх спеціальних щоденниках швидко і схематично зобразити свій стан, настрої (зразком служать малюнки на дошці чи на плакаті).

Етюд "Веселка" (вправа на ауторелаксацію)

Діти сідають зручніше, закривають очі і протягом 1-2 хвилин уявляють собі легку повітряну веселку, прекрасну гру фарб і себе в спокійному, приємному, розслабленому стані, що відпочиває. Вчитель "навіює" на дітей приємні відчуття спокою, розслабленості. По закінченню вправи обговорюється, які почуття переживали діти, хто бачив що-небудь незвичайне.

Закінчується заняття тим, що діти встають, потягуються і рухами рук над головою зображують дугу веселки (одночасно розминаючи м'язи).

Вправа «Верба – тополя»
(на ауторелаксацію і саморегуляцію)

Діти стають у коло і виконують завдання вчителя. Їм пропонується розставити ноги на ширину пліч, злегка нахилити корпус, опустити голову, опустити руки уздовж тулуба. Вони - плакучі верби, гілки яких (руки) плавно розгойдує вітерець. Виконуючи дане завдання, дітям необхідно розслабитися.

Потім вчитель просить їх плавно підняти руки вгору, прогнутися, випрямитися, зробити глибокий вдих, поставити п'яти ніг разом і носки нарізно. Тепер кожен з них - струнка, сильна тополя, якій не страшні ніякі бурі та вітри - він сильний і могутній. Вчитель повідомляє дітям, що тепер вони відпочили, розслабилися і набралися нових сил для добрих справ. Тепер їм ніхто і ніщо не страшний, вони рішучі та відважні. Вони готові захищати слабкого, допомагати молодшим дітям і людям похилого віку.

Гра "Жужа"

Мета: навчити агресивних дітей бути менш уразливими, дати їм можливість подивитися на себе очима навколишніх, побути на місці того, кого вони самі кривдять, не задумуючись про це.

"Жужа" сидить на стільці з рушником у руках. Всі інші бігають навколо неї, дражнять, доторкаються до неї. "Жужа" терпить, але коли їй усе це набридає, вона підхоплюється і починає ганятися за кривдниками, намагаючись піймати того, хто скривдив її більше за всіх, він і буде "Жужою".

Дорослий повинен стежити, щоб "дражнилки" не були занадто образливими.

Гра "Паперові м'ячики"

Мета: дати дітям можливість повернути бадьорість і активність після того, як вони чимось займалися сидячи, знизити занепокоєння і напругу.

Перед початком гри кожна дитина повинна зім'яти великий аркуш паперу так, щоб вийшов щільний м'ячик.

"Розділіться, будь-ласка, на дві команди, і нехай кожна вишикується в лінію так, щоб відстань між командами складала

приблизно 4 метри. За командою ведучого ви починаєте кидати м'ячі на сторону супротивника. Команда буде такою: "Приготувалися! Увага! Почали!"

Гравці кожної команди прагнуть якнайшвидше закидати м'ячі, що опинилися на її стороні, на сторону супротивника. Почувши команду "Стоп!", вам треба буде припинити кидатися м'ячами. Виграє та команда, на чий стороні виявиться менше м'ячів на підлозі. Не перебігайте через розділову лінію".

Паперові м'ячики можна буде використовувати ще неодноразово.

Етюд "Зарядка для обличчя"

Керівник групи пропонує дітям зобразити, використовуючи виразні засоби міміки, різні емоційні стани людини: радість, смуток, подив, образу, сум, задоволення, злість, гнів, лють. При цьому вчитель акцентує увагу на тому, що, сидячи в колі, діти мають можливість як би бачити себе з боку. Після виконання "зарядки" проводиться обговорення вражень учасників: що відчували, коли зображували позитивні емоції і коли демонстрували негативні? Як змінювався внутрішній стан у кожному випадку?

Етюд «Розмова через скло»" (пантоміма).

Дітей садять навпроти один одного. Один з них за допомогою засобів міміки і пантоміми передасть напарнику конкретну інформацію. Дітям необхідно представити, що між ними існує перешкода у виді товстого скла, тому вони не можуть почути один одного. Яку саме інформацію потрібно передати може «підказати» ведучий. Для початку пропонуються нейтральні ситуації, а потім ті, котрі будуть відпрацьовуватись. Наприклад, один учасник «розповідає» іншому про те, що він дуже розлютився на першого (повинна бути придумана конкретна причина), і загрожує йому. Після завершення «розмови» діти разом з керівником аналізують невербальні засоби, що були використані «нападаючими» і обговорюють адекватні шляхи виходу з цієї конфліктної ситуації.

Після того, як діти швидко схематично зобразили свій настрій, їм пропонується знову закрити очі і подумки побувати в казковій країні. У ній збуваються всі мрії і бажання, особливо, якщо ти — всемогутній чарівник.

Представивши себе в ролі чарівника, що може зробити усе, що побажає, діти повинні подумати: що б зробив кожний з них, якби він був наділений такою могутньою силою чарівництва? Свої відповіді діти спочатку коротко записують у щоденниках, не проговорюючи вголос ніяких варіантів відповідей (щоб уникнути повторення чужих думок), а потім по черзі озвучують.

Найбільш розповсюджений варіант відповіді — рятування від зла і несправедливості. Неблагополучною ознакою є негативні по емоційному тоні відповіді, у яких говориться про повсякденну-життєву ситуацію дитини. Відповіді типу «щоб учитися на одні «п'ятірок» свідчать про невисоку оцінку дитиною своїх можливостей у навчанні.

Діагностичним є також вибір «сфери чарівництва» — школа, будинок, знайомі і друзі, свої особистісні якості.

Вправа «Три бажання»

Далі вчитель пропонує дітям подумати і записати (деякі діти бажать замальовувати) відповіді на питання: які три бажання загадало б кожний з вас, якби йому пощастило піймати золоту рибку? Аналогічно попередньому завданню, діти спочатку фіксують свої бажання в щоденнику, а потім по черзі розповідають про них.

Ця вправа, як і дві попередні, дає вчителю інформацію про мотиваційно-потребностной сфери дитини, його домаганнях і потягах, його соціальної ситуації й усвідомлених переживань, зв'язаних з нею. Найбільш типові відповіді про благоустрій будинку, школи, про подарунки для близьких і однокласників. Разом з тим зустрічалися і відповіді морального плану («щоб усім дітям — щастя...»). Ознакою серйозного неблагополуччя можуть бути негативні переживання у відповідях на питання даної групи вправ. Таким чином, вчитель одержує інформацію про проблеми кожної дитини,

особливостях його соціалізації і структури особистості, тому що у відповідях дітей відбиваються, як правило, знайомі, усвідомлені мотиви і потреби.

Вправа «Побудова»

Вчитель пропонує дітям вишикуватися ліворуч від нього, не роблячи при цьому ніяких доповнень і уточнень. У випадку, якщо діти задають питання, їм відповідають: «Так, як ви хочете».

Дана вправа допомагає діагностувати характер групових взаємин дітей: лідери, як правило, прагнуть зайняти більш вигідні, з їхнього погляду, позиції, відштовхуючи тих, чий авторитет у групі нижче.

Крім того, спостерігаючи за тим, яке місце намагається зайняти кожен учасник групи, вчитель робить висновки про рівень самооцінки кожного учасника. Звичайно, діти з завищеною самооцінкою прагнуть зайняти «перші» (ліворуч від вчителя) місця в шерензі. Діти з заниженою самооцінкою, особливо ті, чий груповий статус невисокий, задовольняються «середніми» і «останніми» місцями.

Список використаних джерел

1. Адаптація дитини до школи / Упор.: С. Максименко, К. Максименко, О. Главник – К.: Мікрос-СВС, 2003. – 111 с.
2. Бажеріна С. Настрій та стан...Як їх поліпшити // Завуч. – 2003. – №7. – С. 11-12.
3. Башкирова Ю. Эмоциональная сфера. Психологическая методика по определению эмоционального состояния, настроения и самочувствия // Школьный психолог. – 2004. – №24. – С. 9-24.
4. Безруких М. Школа і здоров'я. Джерела стресу учнів // Шкільний світ. – 2003. – №40. – С. 7-8.
5. Берковиц Л. Агрессия: Причины, последствия и контроль. – СПб.: Прайм-Еврознак; Нева; М.: Олма-Пресс, 2002. – 512 с.
6. Битянова М. Волшебные кнопки // Школьный психолог. – 2004. – №12. – С. 38-39.
7. Бовть О.Б. Психокорекційна робота з попередження агресивності дітей молодшого шкільного віку // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – №1. – С. 18-20; №4. – С. 15-18; №8. – С. 25-32.
8. Бовть О.Б. Організація корекційної роботи з агресивними дітьми // Початкова школа. – 1997. – №7. – С. 25-32.
9. Бовть О.Б. Исследование и коррекция социально-психологических и индивидуально-личностных характеристик младших школьников, коррелирующих с их агрессивностью // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – №2. – С. 4-9.
10. Богатырев А. Мультик – опасная зона. – М.: ВЛАДОС, 2004. – 34 с.
11. Богданова О.С., Калинина О.Д. Содержавние и методика этических бесед с младшими школьниками. – М.: Просвещение, 1985. – 176 с.
12. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия: Учебно-метод. пособие для студентов и аспирантов психологич. фак. – СПб.: Питер, 1997. – 336 с.
13. Бютнер Кристиан. Жить с агрессивными детьми / Пер. с

- нем. – М.: Педагогика, 1991. – 141 с.
14. Васьківська С.В. Дитяча агресивність: норма чи відхилення // Початкова школа. – 1993. – №7. – С. 51-53.
 15. Ватова Л. Как снизить агрессивность детей // Дошкольное воспитание. – 2003. – №8. – С. 55-58.
 16. Вачков И. В зеркале сказки // Школьный психолог. – 2001. – №21(июнь). – С. 12.
 17. Вачков И. Введение в психологию сказки // Школьный психолог. – 2001. – №12. – С. 12-13.
 18. Вачков И. Как работать с агрессией // Школьный психолог. – 2001. – №18. – С. 8 – 9.
 19. Вачков И. На чужой территории?: Сказкотерапия как метод психологической работы в школе // Школьный психолог. – 2003. – №33. – С. 7.
 20. Вачков И. Психологическая сказка и учитель // Школьный психолог. – 2001. – №3. – С. 12.
 21. Вачков И. Сочиняем сказки // Школьный психолог. – 2003. – №19. – С. 16.
 22. Ващенко Г. Виховання волі і характеру: Підручник для вчителів. – К.: Школяр, 1999. – 386 с.
 23. Водинская М. Арт-терапия с агрессивными детьми // Дошкольное образование. – 2002. – №12. – С. 19-20.
 24. Гавриченко О.В. К проблеме применения метода сказкотерапии в психолого-педагогической работе с детьми // Журнал прикладной психологии. – 2003. – №6. – С. 21-25.
 25. Гиппенрейтер Ю.Б. Общаться с ребенком. Как? – М.: ЧеРо, 1998. – 240 с.
 26. Гончаренко Т. Місце під сонцем. Корекційна робота з агресивними дітьми // Дитячий садок. – 2003. – №15. – С. 2.
 27. Гребенникова О.В. Игры-релаксации в коррекционной работе с детьми 5-6 лет, проявляющими агрессию и вспыльчивость // Психолог в детском саду. – 2004. – №2. – С. 41-48.
 28. Громова Т. Разноцветная звезда: Особенности

- психологической работы со сказками для детей 3-9 лет // Школьный психолог. – 2003. – №33. – С. 8-9.
29. Давыдов В.В. Младший школьный возраст как особый период в жизни ребенка // Возрастная и педагогическая психология: Хрестоматия. – М.: Академкнига, 1998. – С. 56-59.
 30. Дереклеева Н. Дитяча агресивність (батьківські збори) // Психолог. – Додаток до газети “Шкільний світ”. – 2002. – №5. – С. 30-32.
 31. Дитяча агресивність. Форми роботи: Круглий стіл // Початкова освіта. – 2001. – №5. – С. 9.
 32. Дідич М.Г. Програма психокорекційної роботи з агресивними дітьми молодшого шкільного віку // Позакласний час. – 2001. – №7. – С. 5-6.
 33. Дилео Джон. Детский рисунок: Диагностика и интерпретация. – М.: Апрель, Пресс, 2002. – 272 с.
 34. Дроздов О.Ю. Проективна методика "тест руки": з досвіду використання на молодіжних вибірках // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – №7. – С. 24-27.
 35. Дяченко А.М. В.О.Сухомлинський про місце і роль казки в естетичному вихованні дітей // Теорія і практика сучасного естетичного виховання в контексті педагогічної спадщини Василя Сухомлинського: Зб наук. праць. – Полтава: ІВА “Астрія”, 1998. – С.294 – 298.
 36. Євтушенко І.В. Значення казок у розвитку і формуванні особистості // Нові технології навчання: Наук.-метод. зб. – К., 2003. – Вип. 34. – С. 251-260.
 37. Єремєєва В. Хлопчики та дівчатка: Два різних світи. – К.: Ред. загальнопедагогічних газет, 2003. – 112 с.
 38. Зеленова М. Психічний стан і поведінка першокласників залежно від типу педагогічної взаємодії // Психолог. – 2004. – №25-26. – С. 80-88.
 39. Зими́на И.С. Детская агрессивность как предмет педагогического исследования // Педагогика. – 2003. – №5. – С. 18.

40. Зинкевич-Евстигнеева Т. Основы сказкотерапии // Школьный психолог. – 2001. – №25-26. – (Вкладыш).
41. Зинкевич-Евстигнеева Т., Михайлова (Алешина) Е. Комплексная сказкотерапия как новая психолого-педагогическая технология // Журнал практического психолога. – 1998. – №5. – С. 44-45.
42. Зубань В.М. Задовольнити прагнення дитини до позитивних емоцій: З досвіду формування таких емоцій // Педагогіка толерантності. – 2002. – №3. – С. 63-66.
43. Камінчик у черевіку, або Що робити з дитячою агресією // Початкова освіта. – 2003. – №41. – С. 8.
44. Кандиба Т. Казкотерапія // Початкова освіта. – 2003. – №12. – с. 1-2.
45. Колосова С. Агрессия и агрессивность // Шкільний психолог. – 2000. – №5. – С. 2; №26. – С. 4; №28. – С. 4.
46. Кондратенко Л.О., Богуславська Л.О. Я хочу, я можу, я буду добре вчитися (Визначення та корекція шкільної готовності дитини) / За ред. С.А.Гончаренка. – К., 1997. – 160 с.
47. Копыл С. Гарри Поттер и компания о "душеполезных" волшебных сказках // Дитина. – 2002. – №5-6. – С.6-7.
48. Корінчук Л. Агресія: виняток чи норма // Шкільний світ. – 2001. – №47. – С. 1.
49. Кухранова И. Коррекционно-психологические упражнения и игры для детей с агрессивным поведением // Воспитание школьников. – 2002. – №10. – С. 31-32.
50. Лобач О.О. Виховання культури емоцій як умова профілактики агресивності школярів // Збірник наукових праць: Вісник Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка. – Випуск 1 (5). – Полтава, 1999. – Серія "Педагогічні науки". – С. 43-48.
51. Лобач О.О., Матюшко Г.П. Формування емоційного образу світу молодших школярів засобами музичних ігор В.М.Верховинця: Методичні рекомендації для вчителів і вихователів. – Полтава: ПДПУ імені В.Г.Короленка, 2004. –

- 38 с.
52. Лоренц К. Агрессия (так называемое "зло"): Пер. с нем. – М.: Издат. Группа "Прогресс", "Универс", 1994. – 272 с.
 53. Мединська Ю. Агресивна дитина: зрозуміти, щоб допомогти // Психологія і суспільство. – 2002. – №1. – С. 107-118.
 54. Мельничук І.В. Генеза емоційних особливостей у дітей різного віку та статі. 09.00.07-пед. та вікова психологія: Автореф. дис...канд. псих. наук / Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. – Х 2003. – 17 с.
 55. Мир детства: Младший школьник. – 2-е изд., доп. / Под ред. А.Г. Хрипковой; отв. ред. В.В. Давыдов. – М.: Педагогика, 1988. – 272 с.
 56. Охрімчук Р. Багатолика агресія // Початкова школа. – 2003. – №6. – С. 4 – 7.
 57. Паренс Г. Агрессия наших детей / Пер. с англ. Л.Г. Герцик, А.В. Решетникова. – М.: Форум, 1997. – 160 с.
 58. Петрунec В.П., Таран Л.Н. Колыбель невротоз: Заметки врачей психоневрологов. – М.: Знание, 1988. – 190 с.
 59. Печерська Е.П. Казкові сюжети на уроках музики // Початкова школа. – 1994. - № 8. – С. 32 – 36.
 60. Подласый И.П. Курс лекций по коррекционной педагогике: Учебн. пособие для студ. сред. Спец. Учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 352 с.,
 61. Поляченко Ф. Казка – мудрий учитель // Рідна школа. – 1998. – №1. – С. 79 – 82.
 62. Психология. Словарь / Под общ. Ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. И доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
 63. Рогачева Н.С. Влияние самопонимания на динамику развития самостоятельности младшего школьника в процессе социализации // Мир психологии. – 2002. – №2. – С. 127-135.
 64. Родер К.Х. Чому казки лікують? // Шкільний світ. – 1999. –

- №24. – С. 11.
65. Романов А.А. Игротерапия: Как преодолеть агрессивность у детей: Диагностические и коррекционные методики: Пособие для дефектологов, воспитателей, родителей. – М.: Шк. пресса, 2003. – 58 с. – ("Воспитание школьников. Б-ка журн."; Вып. 39.).
 66. Семиченко В.А. Психология эмоций. – НПФ "Осирис", 1996. – 67 с.
 67. Солодухов В.Л. Деякі особливості використання психологічної казки в активному соціально-психологічному навчанні (СПН) // Нові технології навчання: Наук.-метод. зб.-К.: 2003. – Вип. 34. – С. 244 – 250.
 68. Сорокина В.В. Негативные переживания детей в начальной школе // Вопросы психологии. – 2003. – №3. – С. 43-52.
 69. Стрелкова Л.П. Уроки сказки. – 2-е изд. – М.: Педагогика, 1990. – 128 с.
 70. Сухомлинский В.А. Хрестоматия по этике / Сост. О.В. Сухомлинская. – М.: Педагогика, 1990. – 304 с.
 71. Терлецька Л. Шкільна психодіагностика. – К.: Редакції загальнопедагогічних газет, 2003. – 120 с.
 72. Тіхонова М. Емоційна дезадаптація дітей молодшого шкільного віку // Психолог. – 2003. – №1. – С. 27-30.
 73. Фесюкова Л.Б. Воспитание сказкой: Для работы с детьми дошкольного возраста. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; Харьков: Фолио, 2000. – 464 с.
 74. Филиппов Ю.В., Кольцова И.Н. Сказка в процессе социализации детей (сказочные и мифологические персонажи и ситуации в воспитательном процессе и структура его организации) // Мир психологии. – 2003. – №3. – С. 160-174.
 75. Хрестоматия по педагогической психологии / Сост. А.И. Красило, А.П. Новгородцева. – М.: Международ. пед. академия, 1995. – 413 с.
 76. Хухлаева О.В., Хухлаев О.Е. Лабиринт души:

- Терапевтические сказки. – М.: Академический Проект, 2001. – 224 с.
77. Цап Н.М. Агресивність дитини: за і проти // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – №6. – С. 12-13; №7. – С. 22-24.
 78. Червінька О.О. Бібліотерапія як інтеграція естетичного і психологічного впливу на особистість: на прикладі використання казки А.Потапової "Молочний зуб дракона Тишки" // Імідж сучасного педагога. – 1999. – №3. – С. 55.
 79. Шебанова В.І. Експрес-діагностика агресивного типу реагування молодших школярів у ситуаціях фрустрації // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – №3. – С. 4-7.
 80. Шебанова В.І. Особливості комунікації і типу агресивного реагування молодших школярів // Педагогіка і психологія. – 2001. – №3-4. – С. 132-141.
 81. Шебанова В.І. Психокорекція агресивної поведінки // Педагогіка і психологія. – 1999. – №3. – С. 15-23.
 82. Якушева Е. Школьный стресс // Здоровье детей. – 2003. – №10 (май). – С. 14.